

**ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

"Затверджую"

**Директор
Інституту археології
НАН України,
Доктор історичних наук
Чабай В.П.**

Іванова С. В., Красножон А. В.

НАУКОВИЙ ЗВІТ

про проведення археологічних пошукових досліджень земельної ділянки за
адресою: Приморський бульвар (навпроти будинку №5) в м. Одесі,
розташованої в межах охоронної зони пам'ятки археології
античного часу «Приморський бульвар»

відкритий лист №261/02277 (Форма 1)

дозвіл №22-123/20

Одеса

2021

ЗМІСТ

ЧАСТИНА 1. Історія досліджень Хаджибейського замку	3
ЧАСТИНА 2. Результати георадарної розвідки	14
ЧАСТИНА 3. Опис робіт	16
3.1. Опис розкопу	16
3.2. Опис шурфа	32
3.3. Висновки по етапам досліджень	34
ЧАСТИНА 4. Опис кераміки	36
ЧАСТИНА 5. Опис будматеріалів (В. Усенко та ін.)	41
ЧАСТИНА 6. Опис археозоологічного комплексу (О. П. Секерська)	52
6.1. Аналіз фрагмента діафіза довгої кістки (В. Панковський)	54
ЗАКЛЮЧЕННЯ	56
БІБЛІОГРАФІЯ	58
ДОДАТКИ	62
Додаток 1. Архівні матеріали	62
Додаток 2. Профілі георадарних досліджень	72
Додаток 3. Фотографії розкопу та шурфа	75
Додаток 4. Креслення розкопу та шурфа	100
Додаток 5. Таблиці кераміки	105
Додаток 6. Фотографії остеології	116

ЧАСТИНА І

Історія досліджень Хаджибейського замку

На території Приморського бульвару м. Одеси знаходиться об'єкт культурною спадщини, який охороняються державою як пам'ятка археології місцевого значення, а саме – поселення і некрополь античного часу «Приморський бульвар» (РВК № 381 від 27.07. 1971 р. та РВК № 241 від 21.06.1988 р). Адміністративне розташування об'єкта згідно з даними геопорталу адміністративно-територіального устрою України в межах Одеської міської територіальної громади Одеської області. Адміністративні центри та склад територіальних громад затверджені розпорядженням Кабінету Міністрів України від 12.06.2020 № 720.

Частина території поселення забудована, дані про стан збереження культурного шару на місцях розташування будівель відсутні. Згідно з даними Управління культури, національностей, релігій та охорони об'єктів культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації, існують проблеми з встановленням зони охорони археологічного культурного шару об'єктів археологічної спадщини, розташованих на території м. Одеса. Таким чином, територія, на якій розташована ділянка розкопок цього сезону (бульвар Приморський, 5) включена до пам'ятки археології «Поселення і некрополь античного часу» і його охоронної зони та підлягає дослідженню.

Плато сучасного Приморського бульвару розташоване на верхній терасі корінного морського берега, в південно-західній частині Одеської затоки, на висоті близько 40 м над сучасним рівнем моря. Протяжність поселення вздовж берега моря близько 500 м, при ширині збереженої частини близько 50–60 м (без урахування території, що потрапила під міські забудови, інформація про яку для нас втрачена, а також берегової частини що зруйнована). Плато зайнято пам'яткою археології «Приморський бульвар» з шарами античного часу. Зі сходу пам'ятник обмежений крутим обривом до

моря і був значно змінений в результаті зсувів, руйнувань, підсипання схилів і будівельних робіт. З південного заходу і північного сходу пам'ятник обмежений глибокими природними балками (вул. Гаванна і Військовий спуск, Польський і Деволановський спуски), які мали в давнину вихід до моря і були стратегічно важливою перепорою, яка захищала поселення з двох сторін. Західна частина, на відстані 300 м від берегового обриву (сучасна Театральна площа), підвищується і переходить в рівне плато.

Експедиція ІА НАН України, спільно з Південноукраїнським національним університетом ім. К.Д. Ушинського, в грудні 2020 р. проводила археологічні дослідження на території північної частини Приморського бульвару в Одесі: було закладено один розкоп (№ 1 на схемі) та шурф (№ 2 на схемі) (рис. VI.1). Метою розкопок був пошук залишків Хаджибейського кам'яного замку, вирішення проблеми його локалізації та датування.

Історичні дані мають велике значення при проведенні археологічних досліджень, оскільки дозволяють прояснити стратиграфію та хронологію знахідок на багат шарових пам'ятках.

Точна дата будівництва Хаджибейського замку за даними письмових документів невідома. Конструктивні, планувальні ознаки дозволяють віднести його до оборонних споруд замкового типу до артилерійської епохи. Типологічні особливості його планування не дають підстав бачити в замку спорудження турецького вигляду. У всякому разі, всі відомі в Причорномор'ї османські середньовічні, кам'яні замки (Очаків, Браїла, Бендери, Татарбунари) збудовані за єдиним типологічним стилем (по типу римських кастеллумів). Замок Хаджибея мав трикутне планування з яскраво вираженою фасадною композицією, в центрі якої воротня група, і «донжоном» в тильній його частині. Перші документальні відомості про наявність замку в населеному пункті Кочубійов відносяться до 1432 р. перші відомості про топонім з такою назвою датовані 1415 р. в «Хроніці» Яна Длугоша, де вказано наявність «королівського порту» в цьому населеному

пункті. Замок був узятий штурмом загоном І. Дерібаса вранці 14 вересня 1789 р. в ході другої катерининської російсько-турецької війни.

Через два тижні, після зняття всіх планів та схем військовими інженерами, складання планів замку і місцевості, в жовтні 1789 р. оборонний об'єкт був підірваний (Історія Хаджибея, 2000: 217). Про цей факт відомо з рапорту генерала Гудовича: був «зруйнований за допомогою двох хвилин» (Журнал... 1894: 346), згідно із наказом Г. О. Потьомкіна (Ордер... 1894: 293). Це сталося за кілька років до початку активного і планомірного заселення і облаштування нової міської інфраструктури Хаджибея/Одеси (серпень 1794 р.), тому проблема локалізації цього об'єкта фортифікації стала актуальною вже в перші роки існування молодого російського міста.

Швидше за все, мова йшла про виведення його з ладу, як військового об'єкта, ніж про спробу повністю знищити. Зокрема, цей висновок можна зробити на підставі відомостей про те, що в руїнах він залишався на місцевості імовірно до 1793 р. (Красножон, 2018: 90). Знищення замку призвело до появи проблеми його локалізації, яка до цих пір не вирішена. Тому в грудні 2020 р. археологічні пошуки залишків замку на бульварі були розпочаті в рамках спільної експедиції ІА НАН України та кафедри історії України ПНПУ імені К. Д. Ушинського (Іванова, Красножон 2021: 164).

У 1799 р. П. І. Сумароков, під час свого візиту до Одеси, зазначив, що колись тут «розташовувалася приморська невелика фортеця». З усіх Хаджибейського будівель мандрівник точно локалізував лише будинок паші «у дворі будинку князя Волконського» (кут Ланжеронівської та Рішельєвської по непарній стороні) (Сумароков 1800: 212-213). На той момент це була єдина зі збережених хаджибейських будівель. Через 21 рік маркіз Ш. де Кастельно запропонував варіант локалізації Хаджибейського замку в районі пам'ятника Рішельє, спираючись на повідомлення якогось учасника російського штурму замку 1789 р., г-на Аркудінського. У 1831 р. П. Морозов, аналізуючи його дані, приходять до висновку, що оборонна

споруда займала центральну частину бульвару, між пам'ятником Рішельє і т. з. напівциркульною будівлею (№ 7) (Морозов 1831: 12).

У 1853 р. К. М. Смольянінов передає інформацію старожилів про Хаджибей доодесского періоду. Нібито, зруйнований замок розташовувався на піднесеному морському березі Приморського бульвару навпроти сучасних будинків № 1-2. У плані він представляв собою «невеликий чотирикутник, оточений земляним валом», в центрі якого був «Пашинський будинок» розміром 13×9 м. Осторонь від будинку - глибока міна для зберігання пороху (Смолянінов 1853: 342). У 1867 р. М. Н. Мурзакевич вперше опублікував реальне зображення Хаджибейського замку - аксонометричне креслення і план (Красножон 2018: рис. 16*) (рис. I.5). На жаль, цей план замку не прив'язаний до місцевості, відсутній навіть напрямок на північ, що залишило відкритим питання про його локалізацію. Розміри споруди за масштабом: ширина по фасаді з круглими вежами - 37 м (по внутрішнім куртинами - 25 м); довжина 38 м - по осі. Діаметр круглих веж - 10 м, висота 8 м. Товщина стін круглих веж і куртин - 2,1 м. Розміри тилової квадратної вежі - 9,5×9,5 м. Ширина надбрамної вежі - 9,1 м, довжина - 7,4 м. Проліт воріт: довжина - 3,7 м, ширина - 2,7 м. План підтвердив інформацію К. М. Смольянінова про прямокутну форму замку (усічений прямокутник), а також про пороховий погреб в середині огорожі. Якщо врахувати, що поруч з входом в нього показана квадратна в плані вежа, то отримує основу і згадка старожилів про т. зв. «будинок паші» розміром 13×9 м в середині фортеці. План М. Н. Мурзакевича демонструє конструктивні особливості споруди, властиві епосі розвиненого середньовіччя: мерлони на високих і порівняно тонких кам'яних стінах, вежі без гарматних позицій. Такий архаїчний тип замка характерний для оборонних споруд причорноморського регіону епохи, попередньої активному використанню бастионної фортифікації (до початку XVIII ст.).

До ювілею штурму Хаджибея (1889 р.) виходить праця В. А. Яковлева «До історії заселення Хаджибея: 1789-1795 рр.». У вирішенні проблеми

локалізації і датування замку історик не привносить нічого нового, повторюючи висновки К. М. Смольянінова. Він без критики приймає версію розташування «фортеці» в північно-західній частині Приморського бульвару (Яковлев 1889: 14).

До столітньої річниці від дня офіційного заснування Одеси (1894 р.), видана стаття А. І. Маркевича під назвою «Місто Качибей або Гаджібей - попередник міста Одеси», де автор розміщував замок на Приморському бульварі, ближче до Військової балки, дотримуючись версії К. М. Смольянінова, а також вперше спираючись на відомості з рапорту І. де Рібаса (Маркевич 1894: 6, 34).

У 1904 р військовий історик В. Н. Черемісінов знову піднімає питання про штурм Хаджибея. Вперше, без будь-яких аргументів, він «розгортає» замок головним фасадом до моря, розташувавши на самому краю урвища (Черемісинов 1904: 19-20). Саме цей варіант орієнтації замку відбив художник С. Гольдман в малюнку з книги Д. Г. Атлас 1911 р. (Атлас 1992: 37). Через два роки малюнок перевиданий журналістом О. М. Дерibasом (Дерibas 1990: 2), піднявшись до статусу історичної «гравюри кінця XVIII ст.» вже в одній із сучасних статей (Добролюбский, Красножон 2000: 469).

До середини ХХ ст. тема Хаджибея практично не піднімалася дослідниками. Стандартний погляд на локалізацію замку між Воронцовським провулком і Військовим спуском повторює проф. А. Г. Готалов-Готліб в ювілейному університетському виданні «Одеса: нарис історії міста-героя до 150-річчя від дня заснування» (Готалов-Готліб 1947: 15).

Новий етап в дослідженнях почався в 1965 р. у зв'язку з публікацією С. Я. Боровим фрагмента нового картографічного документа: «План П специальной новостроемагона берегу Черного моря турецкого города Гаджибея», складеного російським розвідником, початковим картографом І. І. Ісленьєвим 26 травня 1766 г. (Боровой 1967: 132). На ньому показана інша за формою фортеця, ніж на плані, виданому М. Н. Мурзакевичем.

Фортеця відрізнялася простим бастіонним кресленням, розташовуючись на північно-західному краю нинішнього Приморського бульвару, біля мису, утвореному гирлом Військової балки. Нічого, що нагадувало б по виду замок з чотирма вежами, на плані не значилося. Таким чином, хаджибейські укріплення двох різних типів і розмірів показані на різних планах, створених з інтервалом в 18 років. Ця проблема поставила автора статті в глухий кут.

У спробі вирішити протиріччя С. Я. Боровий не вийшов за рамки припущень. Бастіонний фронт плану І. Ісленьєва він назвав «фортецею, яка знаходиться в процесі спорудження», що підтвердилося знайденими пізніше джерелами.

У 1998 р. А. О. Добролюбський публікує результати власних розкопок біля Воронцовського палацу в Одесі (Добролюбский 1998). На глибині 1,7 м, в осипі схилу, виявлений сегмент кладки довжиною 3 м і 40 см в ширину, що збереглася на висоту 25 см (два ряди каменів), яка була прийнята за «сегмент кола діаметром приблизно 5 м» і співвіднесена з «фундаментом» круглої південно-східної кутової вежі з входом в неї (Добролюбский, Красножон 2000: 466, 468). Зачищені субструкції помилково інтерпретовані як залишки замку. Судячи з характеру кладки (без розчину, товщина в один камінь і т. п.), це сліди якоїсь тимчасової споруди другої половини XVIII ст. (судячи зі знахідок курільних трубок, фрагментів поливної кераміки, куполодонних пляшок, плінфи). На особливу увагу заслуговують знахідки декількох фрагментів кераміки XIV ст. (в перевідкладеному вигляді). За підсумками розкопок А. О. Добролюбський локалізував замок на місці сучасного Воронцовського палацу, приблизно в 80 м на південний схід від краю мису, утвореного Військової балкою (Добролюбский 1998: 76-80), головним фасадом до моря. Але ця локалізація і орієнтація замку спростована новими картографічними матеріалами, вперше опублікованими в 2017-2018 рр.

У 2016-17 рр. під час проведення земляних робіт з діагностики стану фундаментів Колонади комплексу Воронцовського палацу, були виявлені різні артефакти «доодесского» періоду (фрагменти поливної кераміки,

ромбоподібний, дволопастний залізний наконечник); з приватних колекцій місцевих нумізматів походять деякі монетні знахідки, нібито зроблені на схилах Приморського бульвару (рис. V. 9). Особливої уваги привертає знахідка наконечника стріли (?), яка здійснена під час розвідувальних робіт у бельведеру Воронцовського палацу, якій знаходився під реконструкцією у 2017-2018 рр.

У 2015 І. В. Сапожников сформулював гіпотезу про розміщення Хаджибейського кам'яного замку на протилежному, південно-східному краю Приморського бульвару, в районі сучасного пам'ятника О. С. Пушкіну, ближче до будівлі нинішньої Одеської міської ради (Думська пл.) (Сапожников 2015: 123-128). Основою тому послужив фрагмент тексту «Журналу подорожі ...» А.-Ж. де Лафітта-Клаве 1784 р. лише з приблизним зазначенням відстані між маяком і замком (обидва об'єкта не локалізовані) в Хаджибеї - «600-700 туаів» (Lafitte-Clavé 1998: 50-53). Але навіть за вказаними автором розрахунками місце розміщення замку ніяк не могло припадати на дану ділянку (Красножон 2016: 134-136).

Після виявлення в архівах невідомих раніше планів замку і містечка Хаджибей 1789 р. одним з авторів цього Звіту (А.В. Красножон) був запропонований варіант розміщення оборонної споруди в північно-західній частині плато Приморського бульвару, фасадом на південний схід. Зокрема, мова йде про план авторства А. Ж. де Лафітт-Клаве (Сапожников 2015: 152), план штурму замку І. де Рібас (рис. І.2-3) і ситуаційний план Г. Чернишова (рис. І.4) (Красножон 2018: рис. 20*).

На підставі цих документів дослідники історії хаджибейських укріплень змогли переконливо вирішити лише проблему орієнтації замку на місцевості, а також визначити північно-західну частину бульвару як найбільш перспективну в справі археологічного пошуку його залишків (рис. І.1). Прямих вказівок джерел на час будівництва чотирьохвежного замку Хаджибея не збереглося. Для датування споруди можна використовувати його типологічні ознаки, що властиві оборонним спорудам часів, які

передували використанню в регіоні порохової облогової артилерії (межа XVII-XVIII ст.).

Спорудження Хаджибейського замку (з планів 1780-х рр.) відрізняється серед відомих у Північному Причорномор'ї та Криму зразків молдавської, генуезької або турецької замкової архітектури XIV-XVII ст. своїм прямокутним об'ємом з усіченим торцем в тилевій частині, підкресленим фронтальним посиленням головного фасаду. Потужна надбрамна вежа добре оформлената щільно затиснута між двома фланкуючими бічними вежами. Порівняно довгі куртини з кутовими зламами - без фланкуючого супроводу. За своїми конструктивними і планувальними ознаками Хаджибейський замок близький до зразків замкової фортифікації XIV-XV ст. Поділля (Красножон 2018: 101, рис. 49). Спільним елементом є донжон, винесений в тилеву частину укріплення. Подібне композиційне ядро в османських замках зазвичай не виражено. Автор проекту Хаджибейського замку користувався якимись усталеними аналогіями або уявленнями про звичну для нього планувальну структуру. У композиції замку тилеве ядро (донжон?) представлено багатокутною вежею розміром 9,5×9,5 м. Вона розміщена по поздовжній осі симетрично до брамної вежі. Її тилеве розташування забезпечувалося прикриттям крутих схилів Військової балки з північного заходу. Не виключено її первісне житлове призначення і існування другого поверху.

Протягом першої третини XV ст. Качубейов (Хаджибей) розташовувався на південному пограниччі саме литовського Поділля (Білецька 2004: 49, 73, 75). Все це дає підстави припустити дату походження Хаджибейського замку в широкому діапазоні польсько-литовського періоду історії краю (кінець XIV - середина XV ст.), задовго до появи в краї бастионної фортифікації (Красножон 2018b: 139).

Про присутність тут якоїсь фортеці, хоч і «зруйнованої за давністю років», говорить польський історик С. Сарніцький в 1585 р., помиляючись як в географічних координатах місцевості, так і розміщенні топоніма на березі

Овідієва озера (Історія... 2000: 35). Менш ніж через 10 років це свідoctво підтверджується двома повідомленнями австрійського посла фон Креквіца (DIR 1900: 770). У листі від 8 квітня 1593 р. йдеться про старий, занедбалий замок, який османською адміністрацією вирішено «реконструювати». Однак уже в кінці травня роботи припинені (Красножон 2018а: 298-303). У 1657 р. Евлія Челебі відвідав «фортецю Ходжабай», оцінивши її як споруду, яка як і раніше потребує ремонту. Фортеця розташована на крутій скелі на березі Чорного моря (Çelebi 2010: 245-246). Не пізніше літа 1764 р. в Хаджибеї почалися масштабні будівельні роботи. Уже в 1765 р. планувалося відкрити пристань (Середа 2009: 232, 240, 244). Навесні 1765 р. в Хаджибеї почали ремонтувати («у моря робиться») фортецю. Характер роботи вимагав незначної кількості каменю, який було під силу набрати по ярах і найближчих балках (Скальковський 1885: 271). 22 лютого 1766 р. російська розвідка підтверджує, що в Хаджибеї йде «ремонт невеликого замку, що існував в тому місці в стародавні часи» (Історія... 2000: 75, 77-78).

Під час штурму Хаджибейського замку 13 липня 1770 р. його опис дає князь О. О. Прозоровський. Він повідомив, що замкові «стіни по старовинній манері зроблені, були високі і всередину з них окрім як за допомогою сходів, зійти було не можна»; «Рову біля цього замку ніякого не було» (Прозоровский 2003: 359-360).

У 1784 р. французький інженер А.-Ж. де Лафітт-Клаве склав загальний план затоки, де замок розташований на краю морського обриву в центральній частині приморського плато, яке зайняте сучасним Приморським бульваром. Фасадом він розгорнутий на південний схід. У доданому описі він охарактеризований, як «маленький форт, в якому немає амбразур для гармат» (що вказує на ранній час його походження). Стіни увінчані таким архаїчним архітектурним елементом, як мерлони для стрільців. З морської сторони (лівий фланг) до замку прибудована «невисока кам'яна огорожа 2-2,5 м з дерев'яно-земляним покриттям» - пізня артилерійська батарея (Lafitte-Clavé 1998: 51).

Застаріла архітектура замку не була пристосована для артилерійського захисту гавані. Її високі і тонкі стіни не придатні для розміщення далекобійних знарядь або ефективного опору важкої облогової артилерії. Тому турки прибудували до північно-східної, берегової куртини прямокутну в плані зазначену кам'яну огорожу з насипом (батарею). На планах 1789 року на цьому валгангі розміщено 2 гармати, спрямованих у бік моря (акваторію порту) (рис. I.2) (Красножон 2018b: 185, 274). Ймовірно, ця батарея і є результат модернізації 1765 р., коли повідомлялося про «ремонт старого замку». Ця ж батарея вказана й на плані інж. Фрейганга (рис. I. 7, 8).

З початком розбудови Одеси на території північно-західної частини сучасного Приморського бульвару виникає вже російська бастионна фортеця з земляними валами у межах сучасних будинків № 1-7 (1793 р.) (рис. I. 6, 9). Навколо фортеці, в периметрі сучасної вулиці Ланжеронівської та Гаванної, виникають військові казарми. У 1819 р. архітектором Ф. Шалем було складено новий проект міста, яким передбачалась ліквідація фортеці та військового містечка. У 1820 році було затверджено проект прибережної зони між Карантинною і Військовою балками, за яким передбачалось влаштувати широкий Приморський бульвар, якій органічно поєднувався з Біржовою, Театральною та Катерининською площами у просторово цілісну кільцеву систему.

Терени нинішнього Приморського бульвару в історії Одеси не забудовувались капітальними будівлями – лише в межах сучасної «червоної лінії» існуючих будинків. Будівництво Приморського бульвару тривало з 1822 по 1830 роки. У 1821 році інженер-полковник К. І. Потьє і підлеглі йому військові інженери спроектували майбутній бульвар. Територія була розчищена і вирівняна по нівеліру (інженер корпусу шляхів сполучення капітан М.М. Бугайский). Три алеї бульвару утрамбували, покрили шаром щебню, а потім засипали піском і гравієм привезеними з Люстдорфу. Тротуари вимостили черепашником-дикуном, якій було згодом замінено на бруківку.

У листопаді 1824 р. були перероблені доріжки на бульварі: прибрані великі каміння, привезена та утрамбована глина, насипаний пісок. Будівництво нового бульвару було ускладнене обвалами кромки плато і руйнівною діяльністю злив. Тому необхідно було влаштувати дренаж і зміцнити схили.

ЧАСТИНА II

Результати георадарної розвідки.

Рапорт І. де Рібаса про штурм Хаджибея – найбільш повне і зрозуміле писемне джерело (в сукупності з доданим до нього «Планом атаки Гаджібейського замку») для вирішення проблеми локалізації укріплення. У ньому повідомлена головна деталь для визначення локалізації замку: «О. Хвостов [...], який повинен був переходити яр під картечними пострілами, о 5.00 був вже у 100 сажнях від стіни» (Історія ... 2000: 208). Відстань в сто сажень, або 213 м від краю Військової балки в точці її перетину, відповідно до «Плану атаки», припадає приблизно на ділянку сучасного Приморського бульвару навпроти будинку № 3-7. Отже, замок мав перебувати ближче до центру берегового плато, між нинішнім пам'ятником Дюку і палацом Воронцова, на краю урвища (Красножон 2016: 179), приблизно навпроти нинішнього будинку № 5 (у всякому разі, не ближче 213 м до південного краю балки). Такий варіант локалізації майже узгоджується з версією К. М. Смольянінова (Смольянинов 1853: 342).

Даними архівних документів і був визначений вибір ділянки георадарного сканування. Найбільш пізнім з документів є схема російського інженера Ф. Деволана 1793 р. де «руїни старого Хаджибейського замку» вписані в план задуманої їм до будівництва Малої бастіонної земляної фортеці 1793 р. Оскільки російська фортеця чітко прив'язана до сучасного планування Одеси, ці дані також вказували на прив'язку замку саме до лівої, північній частині нинішнього Приморського бульвару.

Таким чином, вибір ділянки для георадарної розвідки визначався зазначенням джерел та обмежувався межами всієї площі північно-західної частини бульвару. Сканування і обробку даних здійснили фахівці компанії «GPR Investigation» (Л. Криницький та І. Голтуренко). Сканування проходило по 10 основним векторах, за допомогою апарату «Loza-V 180 MHz» (рис. II.1). В результаті під крайньою прибережної алеєю і прилеглим

з боку бульвару газоном виявлена аномалія у вигляді прямокутної в плані структури, витягнутої по осі приблизно на 36 м вздовж берегової кромки, навпротисучасних будинків № 4-5 по Приморському бульвару (рис. П.1, 2). Виявлений контур за формою і розмірами збігається з плануванням замку, відомого за кресленням «Плану атаки Гаджібейської затоки» та інших картографічних матеріалів. Виходячи з цих даних, можна було припустити, що приблизно половина споруди знищена при нівелюванні схилу бульвару, зробленій під час облагородження території в першій половині ХІХ ст. Глибина залягання аномалії складає 2,08 м, що відповідає горизонту денної поверхні Хаджибейського періоду, виявленого експедицією А. О. Добролюбського біля Воронцовського палацу в 1996 р. (з урахуванням перепаду висот на двох цих ділянках бульвару). Виходячи з сукупності даних й було розбито розкоп над однією з частин аномалії задля перевірки джерела її походження (рис. П. 1).

ЧАСТИНА III

Опис робіт

3.1. Опис розкопу

Локалізація. Територія, на якій були розбиті шурф і розкоп, раніше ніколи не досліджувалася. Найближчі від цього місця розкопки проводилися в 160 м на північний захід, у Воронцовського палацу в 1996-2004 рр. (А. О. Добролюбський), і на тій же відстані на південь, у дворі будинку по Приморському бульвару, 9 (О. К. Савельєв). В обох випадках виявлені залишки античних комплексів пізньоархаїчного і елліністичного періодів (відповідно) без будь-яких очевидних ознак субструкцій кам'яного оборонного зодчества епохи Середньовіччя чи Османської імперії. На великій площі розкопок біля Воронцовського палацу (близько 120 м²) залишки якоїсь будови турецького періоду виявлені лише в одному місці, на краю берегового схилу, на глибині 1,7 м від сучасної денної поверхні. Це фрагмент недбалої кладки довжиною близько 3 м з пороговим каменем вхідного отвору, викладеної насухо, без фундаменту, шириною 40 см із застосуванням бутового і тесаного каменю місцевої породи вторинного використання (зі слідами вапняного розчину). У кладці зафіксована трубка типу тахта-чубук, залишки куполодонних пляшок, фрагменти поливної кераміки і плінфи. Це дозволяє датувати її другою половиною XVIII ст., інтерпретуючи як залишки невеликої споруди (типу сараю). Звертають увагу, зроблені тут знахідки (в перевідкладеному вигляді) фрагмента амфори і стінки червоно-жовто-стрічкової кераміки з характерним гребінчастим орнаментом другої половини XIV ст.

Ще один розкоп площею 32 м² (керівник Е. Ф. Редіна) був закладений в 2008 р. навпроти будинку № 11 в південній частині Приморського бульвару, на центральній алеї. Тут також виявлені залишки кам'яної забудови античного поселення без яких би то не було очевидних ознак середньовічних чи турецьких споруд. У північно-західному куті розкопу, за припущенням

автора, була зафіксована частина рову, «спрямованого в сторону моря і попередньо віднесеного до часу турецького Хаджибея» з чорноземним заповненням, що містив «фрагменти битого посуду початку XIX – XX ст.». Проте, інтерпретація цього явно сучасного поглиблення не виглядає достатньо обґрунтованою, але як версія заслуговує на увагу. У 1976 р. уздовж всієї центральної алеї південній частині бульвару була проведена водопровідна траншея, яку досліджував одеський археолог Е. І. Діамант. Результати обмежилися лише античними знахідками, без будь-якої інформації про фортифікації турецького Хаджибея. Таким чином, до 2020 р. археологічно практично недослідженим залишався великий ділянку пам'ятника «Приморський бульвар» в північній його частині, в межах алеї навпроти будинків №1-7.

Загальна площа досліджених у 2020 р. ділянок склала 32 м² (рис. IV.1; рис. III.1, 16). Стратиграфія в розкопі і шурфі схожа, так само як і комплекс знахідок. В обох випадках розкрита історична штучна насип, що примикала до берегового обриву. Насип являє собою багат шарове утворення, яке у верхній своїй частині складено прошарками червоної глини і щільного (утрамбованого?), чистого чорнозему, маркуючих її поверхню. Зверху насип перекрита сучасною тришаровою бетонною подушкою з щебеневою основою, на якій викладена гранітна тротуарна плитка (рис. IV.2, сектор I). Основа насипу покоїлася на похороненому шарі степового чорнозему (глиб. 1,5-1,7 м), який плавно переходив в шар жовтуватого суглинку з підстиляючим шаром світло-жовтої глини, змішаної з чорноземом, що межувала з материковою світло-жовтою глиною (рис. IV.2, сектор III). У розкопі нашарування насипу насичені уламками кераміки і кісток повсюдно, на відміну від шурфу № 1, де знахідки були сконцентровані лише в верхній частині нашарувань земляної споруди. При цьому в розкопі певну кількість античної, середньовічної і турецької кераміки, а також великі фрагменти кісток, зустрічалися і в шарі похованого чорнозему, досягаючи жовтої

предматерікової глини (що можна пов'язати з явищами природного характеру).

Основна частина знахідок концентрувалася саме в шарах розкритого насипу, яку можна інтерпретувати як певну берегову (артилерійську?) «платформу», підсипану з напільного боку, або невисокий вал. По межах розкопу і шурфу можна говорити про зафіксовані розміри цього насипу: не менше 20 м (в довжину) і 9,5 (завширшки). Максимальної товщини насип сягав у прибережній частині розкопу (1,1 м), мінімальної – в шурфі № 1 (0,5 м) на відстані 9,5 м від урвища у бік плато. При цьому, глибина залягання похованої денної поверхні не змінилася, так само як і кут горизонту її закладення. Це означає, що розкритий насип у поперечному розрізі має конфігурацію пандуса з ухилом до напільного боку, який виводив на рівний піднятий майданчик з утрамбованою поверхнею, що здіймався над морським берегом. Насип споруджено з метою створення додаткових переваг по висоті над кромкою урвища (+30 м над рівнем моря) ймовірно, для артилерійського контролю над морською затокою і портом. Подібного насипу не зафіксовано на інших згаданих ділянках розкопок на Приморському бульварі попередніх років. Вона локальна і не пов'язана з повсюдним нівелюванням бульвару при його створенні в 1820-х рр. (насип не містить «одеські» матеріали першої чверті XIX ст.). До того ж, рівень порогів входів синхронних за часом появи з бульваром історичних будівель маркують денну поверхню на момент його створення (збігається із сучасною). Це зайвий аргумент на користь того, що виявлена під шаром сучасного бетону з глибини 0,7 м, земляна платформа не має відношення до благоустрою бульвару. Територія бульварних алей ніколи не забудовувалася капітально в одеський період (з 1794 р.). Червона лінія існуючих уздовж бульвару будинків, залишається незмінною з моменту його створення. Отже, датування насипу відноситься до періоду, що передує існуванню міста Одеси.

Розміщення (і стратиграфія горизонтальна). Розкоп (Р-1) розмірами 7×4 м розбитий не по сторонах світу, а по лінії закладки алей, відповідно до планування бульвару. Розташований на першій алеї (від урвища) навпроти будинку № 5 (рис. III.1-15). Поділений на дві частини бровкою шириною 50 см, яка формує умовні два сектори – південний і північний. Північний сектор представлений траншеями різних комунікацій післявоєнного часу. В цілому зафіксовано чотири траншеї і дві ями в східній частині. Дві траншеї перетинають сектор по діагоналі в північно-західному куті. Вони йдуть паралельно одна до одномайже на однаковій глибині. Одно з них для зливового колектора (труба збереглася). А друга – трохи вище, викопана для кабелю в металевій обмотці. Це старий кабель, не під напругою, в пісочній обсіпці, перекладений зверху і по краях довоєнними цеглами з клеймами (рис. III. 3.2). Швидше за все, він датується кінцем 1930-х рр. У північно-східному кутку на тій же глибині, зафіксована бухта іншого кабелю в такий же пісочній обсіпці і під цегляним ковпаком (рис. III. 10.2). Дві траншеї на глибині понад 2-х метрів перетинають північний сектор розкопу майже перпендикулярно, по лінії від берега до бульвару. Одна з траншей датована монетою 1933 р. в заповненні, вона перекрита траншеєю з кабелем в північно-східному кутку. Це дає впевненість у довоєнному походженні всіх даних траншей в цьому секторі. Одна траншея, з металевою водопровідною трубою, повністю простежена на площі розкопу, а друга лише на третину своєї довжини. У заповненні цієї траншеї – з трубою, знаходилися уламки асфальту, в ній була і монета знайдена і труба з перехідником через коліно на другий ярус (рис. III. 4.1), а також фрагмент швелера. Ці комунікації вели воду в якийсь об'єкт у Лунапарку, який тут, вздовж північній частині бульвару, розташовувався в довоєнні часи. Таким чином, північний сектор розкопу насичений перекопами першої третини ХХ ст. Саме ці комунікації і дали сигнал аномалії, отриманий при георадарній розвідці.

Сам розкоп маркований літерами ABCD з маркуванням бровок A-D1, B1-C1 (рис. IV. 2, 4). Найбільш показовий з точки зору горизонтальної

стратиграфії, розріз по глибині -1,25 м. Під деяким кутом (не паралельно сучасної лінії берега) до лінії берегового схилу залягає підсипка червоної глини, в оточенні щільного утрамбованого чорнозему (рис. III. 14). Ця підсипка маркує лінію стародавнього кліфа берега в цій частині бульвару, до того, як він був вирівняний у XIX ст. під час утворення Приморського бульвару. Контур первинного берега в цій частині бульвару можна відновити по відомим планам Деволана спроектованої ним Малої земляної фортеці. Берег дійсно був розташований під кутом до сучасної лінії берега і збігався з тим напрямком глинистого заповнення (за напрямком Півн.-Півд.), яку спостерігаємо в розкопі. Це непряма ознака того, що ця підсипка пов'язана з доодеським періодом існування насипу. Щільний, насиченого кольору чорнозем являє собою утрамбовку поверхні валу.

Ще одна, давня за часом походження траншея (або яма з правильними контурами) простежується в південно-східному кутку південного сектора. В свою чергу ще одна траншея зафіксована у верхній частині чорноземної утрамбовки (перерізає її). З неї походять спаяні пучки цвяхів, залишки кісток тварин, кераміки, деревного вугілля і золи, шлаку металевого. У південному секторі стратиграфія не потурбована траншеями XX ст.

Розкоп отримав умовну нумерацію Р-1 (2020 р.). Борт А-В – північно-східний. Борт С-Д південно-західний. Та два коротких борта – В-С південно-східний і борт D-A північно-західний. При цьому бровка надає ще два додаткових стратиграфічних розрізи. Бровка А1-D1 являє собою південний борт північного сектора. Бровка по лінії С1-В1 є північним розрізом південного сектора розкопу.

Стратиграфія борту північно-східного. Таким чином, опис вертикальної стратиграфії можна почати з північно-східного борту, який простягається безпосередньо уздовж сучасного берегового урвища (рис. IV.2; III.7.2). Вертикальна стратиграфія в розкопі представлена до глибини 2,7 м від сучасної денної поверхні. Від поверхні вона утворена сучасною щебеневою підсипкою, прошарками піску під тротуарною плиткою, яку

покладено на бетон. Стару підсіпку зняли в 2008 р. важкою технікою, та підсипали новий щебінь. Отже, у верхній частині – настил гранітної плитки, товщиною 3 см. Потім йде шар низькоякісного бетону. Нижче йде шар високоякісного бетону товщиною 25-30 см з щебенивим наповненням. Під цим бетоном знаходиться шар щебеневої подушки, пухкий за своєю структурою. Нижче починається культурний шар доодеського періоду (до 1794 р.). На цьому горизонті, буквально на поверхні чорноземного шару – давньої поверхні Приморського бульвару (або нижньої частини колишньої підсіпки цієї поверхні) знайдена монета початку 20 ст. свинцева торгівельна пломба дореволюційна (рис. V.13-14), а також з десятків фрагментів (розвал) гранітної дрібної тротуарної бруківки (рис. III. 1.4). Це залишки вимощення поверхні бульвару.

Паралельно з нею пролягає траншея для високовольтного кабелю в металевій обмотці. Кабель залишений на полах. Такий же кабель (яма б) в протилежному, північно-східному кутку сектора (рис. III. 10.2). Кабель закладений напівколом. Він починається з якогось роз'єму біля борту, потім йде на захід, півколом розвертається і йде у борт під кутом з пониженням, в сторону того ж Лунапарку. Зверху він перекритий недбалою кладкою довоєнної червоної цегли, від кладки залишилося небагато – всього чотири цегли та піщана підсіпка. Кабель недіючий. Залишено його на полах, який позначений білою лінією на розрізі північно-східного борту (рис. IV.2). За фактом поп являє собою недоторканий культурний шар в північно-західному куті сектора з характерною рудувато-чорним, чорноземно-глинистим шаром. Потужність культурного шару, який співвідноситься з валом, на цій ділянці сягає близько 60 см. Нижня його межа маркована горизонтом з плямами червоної привізної глини. Під ним йде горизонт похованого степового чорнозему. Чернозем був прокопаний ще на штик для впевненості його природнього походження. До материкової глини на північній ділянці розкопу не докопано з тієї причини, що в південному секторі на той час материк вже з'явився і стало зрозуміло, що в північному секторі ми маємо справу саме з

похованим чорноземом. Прокопувати до материка по всій ділянці – означало б здорожити бюджет робот з ліквідації розкопу.

У північному секторі є ділянки культурного шару доодеського періоду, який зберігся недоторканим. Але в більшій частині він перемішаний. У секторі зафіксовано шість ям, п'ять з яких сучасні (рис. IV.2; 4). Одна (№ 1) виявлена ближче до бровки D1-A1. Вона наповнена будівельної крихтою, світлим вапняним заповненням, змішаним з чорноземом. По її дну видно два прошарки – лінзи засипки. Вона зафіксована лише в вертикальній стратиграфії. У самому центрі борту A-A1 північного сектору розкопу зафіксовано траншею № 2 шириною 50-55 см. Має глибину від свого гирла 1,2 м. Заповнення цієї траншеї щільне, чорноземне, з численними включеннями вапнякової крихти і невеликих фрагментів вапняку. Сучасного будівельного сміття в ній не спостерігається. До цієї ж глибини, по сусідству з нею, подібної ж ширини, знаходиться ще одна траншея (№ 3), яка, на відміну від попередньої, перетинає повністю північну частину розкопу по перпендикулярній лінії. У цій траншеї знайдено на дні радянську монету 1933 р. Її прокладено для водопровідної труби, в її заповненні також було знайдено металевий швелер. Заповнення сформовано уламками довоєнного (?) асфальту від покриття бульвару, фрагментами довоєнної цегли. Труба, яку в неї закладено, прямує в бік колишнього Лунапарку (діаметр бл. 5 см). В центрі північної частини розкопу труба мала окреме вертикальне коліно, яким з'єднувалася з іншою трубою, що залягала на нижньому рівні цієї траншеї (рис. III. 5.1). Тому її засипали в два етапи – нижня частина траншеї заповнена дрібною фракцією будівельного сміття, тут до дна також зустрічаються фрагменти асфальту. Верхня частина заповнення чітко розмежована з нижнім. У ньому будівельне сміття представлено більшою фракцією, включно з битою цеглою і тесаними уламками вапняку. І нижня і верхня труби уходять в північно-східний борт розкопу, в сторону тераси сучасного Грецького парку. Ця траншея повністю перетинає розкоп і з боку бровки D-D1 її перекриває пізніша за своїм походженням траншея з

керамічної трубою зливового колектора. Труба була пошкоджена вже раніше, і не функціонувала. Паралельно з нею пролягає траншея для високовольтного кабелю в металевій обмотці (№ 5). Кабель недіючий, залишений на полах. Такий же кабель (яма № 6) в протилежному, північно-східному кутку сектора.

Ближче до позначки А1 спостерігається потужний непотурбований культурний шар в повному розрізі борту – від рівня щебеневої сучасної подушки до похованого горизонту степового чорнозему. Потужність його приблизно 1,1 м. У верхній частині простежується лінза жовтої, привізної глини (рис. III. 13. 1). Цю глиняну лінзу перетинає яма № 1 з глиністим заповненням (рис. IV.2). Ймовірно, яма № 1 є давньою за походженням. Вона пересипана зверху щільним чорноземом.

Далі на південь – стратиграфічний розріз представлений бровкою 50 см завтовшки. Вона вісутня на глибині від сучасної денної поверхні до початку щебеневої підсипки. Бровку залишили лише в культурному шарі. Продовження північно-східного борту фіксується від точки В1 до В (рис. IV.2). Розріз борту розкопу продовжується вже в південному секторі, де культурний шар не потурбований сучасною будівельною діяльністю. Тут стратиграфічний розріз наявно демонструє існування насипу вала, що був розкритий розкопками. Материковою частиною можна вважати похований шар непотурбованого чорнозему. Проте, під час його розкопок виявлені фрагменти різночасної кераміки. Межа між похованим горизонтом чорнозему і культурним шаром, який його надстілає, в розрізі читається доволі впевнено.

Шар похованого чорнозему плавно переходить у суглінок, потім у материкову глину. На цій південній ділянці побудована повна стратиграфічна колонка розкопу. Розрізи по всіх бортах південного сектору діляться на три основні частини (рис. IV.2): I) в хронологічному розумінні середина нульових років представлена бетонним покриттям з підстилаючою подушкою з щебеню; II) культурний шар кінця XVIII ст. (умовно

доодеський); III) нижня частина розрізу по всій площі розкопу представлена світло-сірим шаром похованого материкового чорнозему, який чітко відрізняється в лінії зіткнення з перекриваючим його насипом т.з. валу. Цей шар чорнозему має товщину 50 см, нижче цієї позначки в ньому з'являються кротовини з переміщенням знизу суглинком жовтого кольору. Ще нижче чорнозменний ґрунт поступово перетворюється на суглинок. Чиста материкова глина з'явилася на глибині 2.7 м. Вона має зелено-біло-жовті вкрапління. Саме такий материк зафіксований в північній частині Приморського бульвару в природних урвищах схилу під Воронцовським палацом, а також під час розкопок А. О. Добролюбського в 1996-2004 рр. біля палацу. У районі палацу Шидловського, з напільного боку берегового плато бульвару, в розкопі авторства О. К. Савельєва, був зафіксований вже інший материк, який складався з червоної глини дуже міцної структури.

Опис культурного шару в південному секторі цього борту: у верхній частині валу або насипу (відповідає II сектору стратиграфічного розрізу) спостерігається щось на кшталт зольного наповнення та пропалу. Під цифрою № 4 на кресленні борту (рис. IV.2) вказано скупчення металевих кованих цвяхів, кераміки, кісток. Культурні шари мають нахил у бік півночі, що викриває характер їх формування. Земляний насип був підсипаний в напрямку від степу до моря. Під час відвалу ґрунту края розсипалися на всі сторони. Цей наочно демонструє розріз по лінії А-В (рис. IV.2). На південному секторі строката стратиграфічна ситуація, але вона презентує об'єкт, що з'явився одночасно. Нижче шару чорноземного пропалу, про який вже йшла мова, йде типовий рудий щільний ґрунт, товщиною приблизно 1,1 м. Рудий він за рахунок численних включень червоної глини, що змішана з чорноземом. У нижній частині цього шару простежуються грудки відносно чистої глини, або прошарки глини.

У правій крайній південній частині сектора розкрита частина прямокутної в плані ями з вертикальними прямими бортами. Вона заповнена різного роду включеннями червоної глини з вапняною крихтою та

чорноземними осипами. Також в ній знаходяться прожилки чорноземного щільного однорідного шару, що перемежуються з рудим ґрунтом.

В засипу т. зв. вала порівняно висока концентрація знахідок. Тут було виявлено скупчення цвяхів, кісток і кераміки, оплавленого скла (пляшкового), металевого шлаку тощо.

В стратиграфії цього борту насипний шар зверху перекривається потужним шаром щільного й однорідного за структурою чорнозему. Цей чорнозем утрамбований, він куди більш щільний, ніж нижні шари.

Стратиграфія південно-східного борту. Він маркований по лінії В-С (рис. IV.2; III. 9, 6.2). Цей розріз дає уявлення про зазначений насип у перпендикулярному перетині. Верхня частина – бетон і щебенева підсипка з прошарками піску. В лівій частині прямокутний в плані розріз тієї самої ями з вертикальними бортами. Вона стояла якийсь час відкритою (?). У напрямку від степу до моря можна бачити сліди її засипки або затечних процесів. А саме: плями чорного чистого чорнозему і дуже багато включень шматків червоної глини. Заповнення ями містить великі фрагменти битої плінфи та великих фрагментів вапняку, а також окремих фрагментів кераміки.

Дно цієї ями пласке, горизонтальне, рівне. Заповнення в верхній частині (руде в масі своїй – чорнозем з домішками глини) перекриває потужний прошарок (1 м довжиною), якій має овальне закруглення над бортом цієї ями (можливо, з цього прошарку й стікав до неї чорнозем). За структурою це дуже щільний чорнозем, утрамбований. Його товщина – близько 30 см. Прошарок втрачає свою однорідність поступово наближаючись до напільного боку розкопу (західної частини), де цей шар поступово переміщується з прошарками чистої червоної глини. З цього чорноземного шару походить ординська монета хана Абдуллаха (рис. III. 9.1; V.2 п.о. 66; V.9-10). Цей ґрунт є переміщеним, зверху над ним знаходиться сучасна щебенева подушка. Швидше за все, це залишки утрамбованої поверхні вала. Під утрамбовку йшла як глина так і щільний чорнозем (або мул) – за структурою і чистотою своєї він відрізняється від того, що

спостерігається в основній частині насипу. Чітко читається межа між нашаруваннями валу та похованною давньою денною поверхнею. Основна характеристика насипу залишається тією ж: це таке ж саме чорноземно-глинисте заповнення рудого коліру (за рахунок дрібних включень червоної глини до чорноземного ґрунту) з окремими лінзами чистої червоної глини. З напільного боку, в нижній частині культурного шару на краю південно-східного борту, спостерігаються ознаки будівництва насипу шляхом відвалу ґрунту, який відбувався з боку степу в бік берегового урвища. Ґрунт світло-рудого коліру, прошарки глини, перекриті прошарками чорноземного пухкого перемішаного шару. Наверх на нього настелені прошарки чорноземні зі світло-жовтими включеннями і окремими плямами материкової глини. Все свідчить на користь того, що нижня частина насипу на місці розкопу формувалася методом навалу на рівну денну поверхню степову по лінії від степу до моря. Другим етапом цю насип вирівнювали. При цьому, загальний ухил цього насипу у бік степу спостерігається дуже чітко. Ухил стане особливо помітний після розкопок шурфу № 1 на сусідній (другій від моря) алеї, коли перепад поверхні насипу складе 50 см (рис. IV.3).

Південно-східний борт південного сектору насичений знахідками. Деякі з них відзначені на плані розрізу цифрами (рис. IV.2). Під № 1 на розрізі п-с борту відзначено знахідку монети хана Абдуллаха (мідний пул 1360-х рр.). Під номером № 2 відзначено плінфу, яку включено до заповнення ями. Безпосередньо з насипу валу зустрічаються знахідки античного часу. Наприклад, нижня частина ручки амфори в перевідкладеному стані. Знайдено певну кількість фрагментів напівкруглої черепиці, фрагменти стінок різних червоноглиняних посудин тощо. Велика частина знахідок в південному секторі походить з похованого шару степового чорнозему (опинились природним шляхом через дію гризунів). З цього чорноземного шару походять практично всі знайдені кістки. Керамічні матеріали представлені по всьому стратиграфічному розрізу, за виключенням верхнього (бетону). Як в шарі похованого чорнозему так и беспоседньо у

насипу, знайдено матеріали як ординського так і античного часів. Особливо цікавим є фрагмент поливної чаші сграффито (рис. V.3 п.о. 42), а також фрагменти поливних чаш 1310-х рр. (рис. V.3 п.о. 43). Ці знахідки потрапили в похований шар материкового чорнозему ще до створення зазначеного валу. Це означає, що вони перебували на давній денній поверхні і якимось чином були переміщені в ґрунт. Серед знахідок велика кількість непрофільних частин різноманітної кераміки, включаючи уламки поливної османської (припустимо) й «південно-руської» кераміки та «скіфський» лепний посуд. Основна частина знахідок з шару похованого степового чорнозему походить саме з верхньої його частини. Тут же знайдено вінчик фаянсової чашечки, яка, можливо, відноситься до європейських фаянсів самого кінця XVIII ст. Ця знахідка могла б дати датування появи самого валу, який насипано над шаром похованого степового чорнозему. Розпис синім кольором (фрагмент рослинного орнаменту) (рис. V.3 п.о. 39). Знахідки в діапазоні від античності до кінця XVIII ст. зустрічаються на глибині 1,8 – 1,9 м. На глибині 2,35 м знайдено певну кількість уламків червоноглиняних посудин, в тому числі й античного походження, три кістки і один предмет невідомого походження у вигляді кільця, вирізаного з морської гальки і відшліфованого (рис. V.3 п.о. 40). На глибині 2,45 м, в шарі передматерикового суглинку, знайдено лише два фрагменти кераміки на всій площині південного сектору (один з яких – варварська лепна кераміка) і фрагмент кістки (потрапили через суловини).

Борт *північно-західний* південного сектору формує бровка по лінії С1-В1 (рис. IV.2; III.8). Він розрізає перпендикулярно розглянутий вище вал. Верхня поверхня валу в цьому розрізі являє собою чорнозем, який видно майже по всій площині розкопу з підсипкою червоної глини товщиною біля 15 см.

Стратиграфія північно-західного борту. З напільного боку спостерігаються сліди підсипки шарів насипу від степу в бік берегового урвища (рис. IV.2; III. 8). Ухил залягання шарів добре демонструє технологію спорудження цього насипу. У прибережній частині борту спостерігається

окрема яма, яка перерізає щільно утрамбований чорнозем який, швидше за все, презентує верхню поверхню розглянутого насипу (рис. III. 8). Під цим шаром знаходиться рудий за кольором шар, який є типовим для основного насипу валу – шар пухкого чорнозему з численними включеннями червоної глини, від чого він і набув іржавого коліру. Межу між низом валу і шаром похованого чорнозему дуже чітко видно за різницею в кольорах. Зустрічаються прожилки червоної глини по всій довжині борту. З напільного боку в схилах відвалів підсипаного ґрунту зустрічаються фрагменти вапняку, деякі з цих каменів зі слідами обробки та розчину на поверхнях. Стратиграфія тут аналогічна описаній на прикладі південно-східного борту.

Стратиграфія південно-західного борту. Борт маркерований лінією по відмітках С-D (рис. IV.2; III.10.1, 15.2). Посередині він також перерізується бровкою шириною 50 см. Верхня частина стратиграфії борту – сучасна підсипка. Стратиграфія культурного шару виглядає наступним чином: у верхній частині культурного шару спостерігається руда за кольором суміш червоної глини і чорнозему, доволі щільної за своєю структурою. Під нею – потужна лінза червоної глини, яка ніби перевернута вершиною вниз. Лінза складається з однорідної червоної глини майже без включень. Якщо подивитися на неї в поєднанні з сусіднім бортом, південно-східним, то можна бачити, що лінза була підсипана на схил відвалу ґрунту, вершина якого припадає приблизно на ту частину, де бровка впирається в борт. Насип валу підіймали по різних діляках, формували близько один до одного декілька відвалів, а глиною знівельовані проміжки між двома сусідніми відвалами. Тобто, насип споруджено в два етапи. Через це лінза глиняної підсипки опуклою частиною звернена донизу, а верхня її межа горизонтальна. Ця підсипка червоної глини простягається майже на всю довжину борту в напрямку з північного заходу на південний схід. У північній частині борту південного сектора верхній шар чорноземний (щільний) перекриває цю підсипку глини. В розрізі читається невелика яма, в заповненні якої багато дрібної вапнякової крихти. Сам же основний вал складено рудого відтінку

грунтом (типовим, як і на інших ділянках). Під рудим грунтом насипу присутній шар чорнозему сірого кольору. Він простежується по всій довжині напільного борту розкопу. Але особливо потужним є в південно-західній та північно-західній частинах розкопу та в південній частині південно-заході борту. Це сірий, щільний чорнозем, який не є шаром похованого степового чорнозему, тому що в ньому є включення привізної (не місцевої материкової) червоної глини. За кольором дуже чітко розділена межа між цим чорноземним сірим шаром (явно переміщеного характеру) та шаром похованого чорнозему, що знаходиться під ним. У цій частині шар похованого чорнозему зволожений, чому у нього такий темний колір на фото. Вкраплення материкової жовтої глини через кротовіни повсюдні на рівні суглінку. У самій верхній частині шару похованого чорнозему, в борту проявився фрагмент амфорної ручки VI ст. до н.е. На місці розкопу ніякого шару античного періоду не виявлено, комплексів античного часу немає. Отже, амфорних ручки є переміщеною, як і інші матеріали античного часу в дослідженій ділянці (на кресленні під цифрою № 5; рис. IV.2). Трохи нижче, на глибині 1,2 м – дві кісточки з цього шару. У цій частині розкопу кераміки на більших глибинах не зафіксовано. Через бровку, далі в бік північного заходу, починається північний сектор розкопу.

Стратиграфія борту північного сектору представлена верхнім шаром бетонута підсипаною подушкою (рис. IV.2). Нижче – насипна частина валу. В цій частині розкопу стратиграфія первинних культурних нашарувань сильно пошкоджена перекопами XX ст. У верхній частині борту простежується щільний шар утрамбованого чорноземного ґрунту 25-30 см завтовшки. Ця ж підсипка простежується й в дальньому куті південно-західного борту, біля точки D. Нижче йде культурний шар такого ж рудого кольору, пухкий перемішаний з червоною глиною чорнозем. Нижче йде шар сірого ґрунту (чорнозему), він тут не дуже потужний. Після чого – первинний шар похованого чорнозему з нечисленними вкрапленнями материкової жовтої, місцевої глини.

Цю стратиграфію по центру південно-західного борту північного сектора псують три великих сучасних траншеї. Найпізнішою з них є траншея під зливовий колектор (№ 4, рис. IV.4). Керамічна труба була розбита ще в минулі роки та є виведеною з ладу. Труба під кутом перетинає розкоп у напрямку північний схід – південний захід. Вона закладена трохи глибше (на 10 см) ніж траншея високовольтного, недіючого кабелю, що пристикається до неї, прямуючи тим же напрямом (під захисним цегляним панцирем) (№ 5, рис. IV.4). Ймовірно, ці дві траншеї відносяться до одного часу. Вони закладені паралельно. При цьому колектор перерізає у верхній частині іншу глибоку траншею (№ 3, рис. IV.4), що дістає до шару похованого чорнозему (під трубу водогіну). Це та сама труба з подвійною трубою та коліном, про яку шла мова вище. Ця труба прокладена в 1933 р. Траншею з нею забутовано уламками асфальту та будівельним сміттям. Це найраніша траншея на цій ділянці розкопу. Після 1930-х рр. тут проведено зазначений кабель, а також зливовий колектор (судячи з цеглини зі штампами, це довоєнні споруди).

Стратиграфія північно-західного борту. Знаходиться в північному секторі розкопу, між точками: А-D (рис. IV.2). У верхній частині – все та ж сучасна щебенева підсипка з бетоном. Під нею – культурний шар вала, який втрачає свою потужність у бік північного заходу. Стратиграфія строката. У верхній частині зберігся щільний чорнозем утрамбований. Під цією утрамбовкою з напільного боку знаходиться однорідний шар непотурбованого сірого чорнозему і рудого за кольором ґрунту, який сформував цей вал. Культурний шар частково збережений в проміжку між зливовим колектором і розташованим з північного сходу кабелем, залишеним на полах (№ 6 рис. IV.4). Первинний шар представлений тут лінзою перевідкладеної материкової глини, яка складається мінімум з трьох різних типів глини: чиста глина, глина з темними домішками чорнозему і глина бурого кольору з більш рясним включенням чорнозему. Це прямокутний в розрізі брусок глини, який залягає в розрізі борту під кутом 30-35 градусів на

первинному схилі валу (рис. III.15.1). Цей же кут нахилу зберігається і в нижчих прошарках заповнення вала. Топто, борт являє собою поперечний північно-західний розріз того самого валу, який був орієнтований фасадом на береговий обрив. У розрізі також спостерігається характер підсипки в бік урвища, де верхня прямокутна глиняна подушка якраз викладена на стародавньому схилі насипу. Потім зверху цю насип вирівняли. Малюнок в розрізі показує, як викладали на схил цю глинистий подушку. Її з напільного боку її перерізала траншея зливого колектора.

Під нею і навколо – рудий за кольором ґрунт, з включеннями червоної глини, з чіткою межею між шалором похованого чорнозему і насипом валу. Глина знаходиться в верхньому секторі цього валу. Вона, швидше за все, формувала саме поверхню цього валу поряд з утрамбованим чорноземним горизонтом. На досліджуваній ділянці розкопу вал був невисокий: 1,1-1,2 м. Проте, це не максимальна його висота, бо споруда частково підрізана роботами з нівелювання берегової лінії бульвару. У насипу є включення каменю, фрагменти тесаного вапняку. Кераміка, переважно, у перевідкладеному вигляді, у заповненнях сучасних траншей. В їх заповненнях переважна більшість пляшкового скла 1930-х рр. та радянського фарфору (рис. V. 6. п.о. 82-111). З найцікавіших знахідок слід відзначити два великих фрагменти перегрітих плінф. Сучасного матеріалу багато. Проте, перевідкладена численна фрагментована плінфа вказує, що десь поруч знаходиться мурування, яке було потурбовано під час прокладання траншеї. Велика частина матеріалів з північного сектору розкопу – це керамічні вироби османського, ординського та античного походження. Найбільш цікава серед них – фрагмент кришки складного профілю, вочевидь турецького походження з білим ангобом та зеленою фарбою поверх нього (глибина 1,2-1,3 м) (рис. V. 6. п.о. 117). Багато кісток тварин. Зустрічається черепиця напівкругла (рис. V. 6. п.о. 112). Аналогічні матеріали знайдено у шурфі № 1 (див. нижче).

Ще один істотний фрагмент плінфи із залишками розчину по торцях, знайдено на глибині 1,75 – 1,9 м. Це межа культурного шару і похованого степового чорнозему. Дві керамічні знахідки походять з шару похованого чорнозема на глибині 1,8 м. Це окатаний фрагмент червоноглиняної посудини с зеленою поливою – турецька посудина, яка перебувала у воді (рис. V. 5. п.о. 1). Якимось чином він потрапив до шару похованого чорнозему, можливо, з кротовіни. Другий фрагмент – посудини кухонного типу (рис. V. 5. п.о. 2).

У північному секторі *південно-східний борт (бровка)* (рис. IV.2, III.14) по лінії A1-D1 за стратиграфією дублює і віддзеркалює ту картину, яка постає перед нами на протилежному фасаді бровки. Тут також простежується в прибережній частині профілю якась яма, або траншея з темно-сірим заповненням, порівняно пухким. Багато насичена фрагментами вапняку. На глибині 1,1 м в заповненні цієї плями цієї бровки знайдені бухти спаяних цвяхів кованих, квадратних у перерізі. Вона частково руйнує ту яму, яка проявилася в борту північно-східному під бровою, що йде по лінії A1; яма заповнена дрібною вапняної крихтою. В профілі A1-D1 південно-східного борту фасаду бровки північного сектора стратиграфія представлена стандартно. Вал, який перекриває собою похований шар чорнозему, рудого кольору, змішаний з червоною глиною. В верхній частині валу – утрамбовка щільного мулистого чорнозему, без особливих включень. Під ним чиста червона глина червона.

3.2. Опис шурфа.

Шурф під порядковим номером № 1 закладений на другий від урвища алеї Приморського бульвару (рис. III. 16). Відстань сягає 11,5 м від края розкопу на північний захід (навпроти дома № 5). Розміри 2×2 м. Його кути марковани літерами: ABCD (рис. IV. 4.2).

Опис бортів. Стратиграфія схожа з тою, що простежено в розкопі P-1. За винятком деяких деталей (рис. IV. 4). Так, по лінії B-C в південно-східному куті, на стику С під шаром підсипки для бетону і сучасної плитки,

зафіксований фрагмент гранітної вимостки тротуару бульвару. Поруч з ним якийсь металевий предмет (смуга), що стирчить з борта. Цей шар виділений коричневим кольором на кресленні борту (рис. III.18). Цей тонкий шар будівельного походження, пов'язаний з реконструкцією бульвару. Залишки мощення бульвару відомі по архівних фотографіях (межа XIX-XX ст.). Ці дві знахідки в борту перекриває тонка підсипка річкового піску, який, швидше за все, пов'язаний з реконструкцією бульвару 2008 р. По всіх чотирьох бортах простежується рудий культурний шар, який спостерігався в Розкопі-1. Проте, у шурфі його потужність сягала вже 50-60 см. Враховуючи, що шурф закладено в 14 м від краю берегового урвища до напільної сторони, це означає, що в напрямку колишнього степу насип йшов на зниження (рис. IV. 3).

У шурфі основний насип валу сформований рудим чорноземно-глиняним заповненням. Нижче йде периметром тонкий прошарок вапнякової крихти. Вона навіть не суцільна та переривається місцями. Ще нижче йде порівняно потужний шар червоної глини, який сильно поцяткований вертикальними борознами, що вказує на те, що вона була відкрита поверхні, її сильно висушувало сонце, полівало дощами через щоз'явилися тріщини, крізь які у пласт проникали затеки чорнозему. Глину на місці шурфу № 1 засипали в два прийоми. Верхній шар світліший, нижній – темніший. Це пов'язано з сортами глини. Наприклад, на профілі борта В-С видно як вклинюється між двома сортами глини чорноземний прошарок рудого чорноземного ґрунту (рис. III.19, IV.2). Під глиною починається шар рудого за кольором ґрунту. Ще нижче – похований степовий чорнозем. Він залягає на тому ж рівні, що й у розкопі. Серед керамічних матеріалів відсутні залишки XIX ст. окрім гранітної брили від тротуарного покриття.

Верхня частина засипки вала починається з глибини 0,7-0,9 м, відразу під щебеневою подушкою. Артефакти знайдено відразу на цій глибині: три великі фрагменти плінфи, безліч фрагментів дрібної плінфи, уламки кераміки, серед якої є поливна, вочевидь турецька. На глибині 90 см у шарі

рудого ґрунту знайдено розвал частини посудини (рис. V. 7. п.о. 37). Вона червоноглиняна, турецька, з білим ангобованим туловом. А також ще кілька фрагментів різної плінфи – будівельних матеріалів доодеського періоду. Також знайдено фрагмент вінця посудини з поверхнею, покритою коричневою поливою (ординський?) (рис. V. 7. п.о. 33). Кісток тварин в шурфі порівняно багато, на тій же глибині (90 см).

Шурф № 1 не потурбований ніякими сучасними перекопами. Показово, що основна частина кераміки припала на верхню частину культурного шару в цьому шурфі – що перекриває пухкий чорноземний ґрунт з включеннями вапняної крихти і з дрібними домішками червоної глини. Шари лежать горизонтально. І тільки з шару похованого чорнозему, на глибині 1,5-1,6 м, зафіксовано ще 11 невеликих фрагментів кераміки (рис. V. 7. п.о. 1-11), враховуючи амфорну ручку архаїчного періоду (верхній прилеп) (рис. V. 7. п.о. 1). Похований степовий чорнозем має потужність 50 см, нижче переходить поступово в суглинок та стає світлішим. У ньому присутня на дні «траншея»: більш темна маса чорнозему у вигляді геометрично нерівної траншеї на фоні суглинку (рис. III.22). Вибірка траншеї показала, що вона не є глибокою і, мабуть, природного походження (рис. III. 23). Шурф прокопано до глибині 2,25 м від сучасної денної поверхні, де починається суглинок. В цілому розріз демонстрував повтор стратиграфічної ситуації на південному секторі основного розкопу Р-1.

3.3. Висновки по етапу досліджень.

Дослідження, що були проведені показали, що:

1) Будівельні залишки, кам'яного турецького замку Хаджибею не знайдені, принаймні, в непорушному стані. Виявлено багато ознак близького розташування певних субструкцій середньовічного, або османського часу на прилеглий до розкопу території (подальший пошук яких в цій частині бульвару залишається перспективним). Ці ознаки маркуються чисельними знахідками матеріалів ординського та османського часів, а також фрагментів

плінфи, вапняного будівельного розчину, уламків тесаних брил місцевого вапняка (залишки будівельних матеріалів).

2) Розкопом та шурфом розкрито штучний насип в різних його частинах, що має заввишки від 0,5 – до 1,2 м над рівнем давньої денної поверхні. Насип споруджено з фортифікаційною метою у т. зв. доодеські часи (до 1794 р.). Його споруджено в два етапи з підйомом у бік моря. В тій частині насипу, що пристикається до урвища берегового плато, судячи за усе, розташовувались артилерійські позиції та якійсь масивний дерев'яний настил. Цілком вірогідно, що зафіксовано земляну артилерійську батарею з «дерев'яним перекриттям», що прилягав до кам'яного замку з боку берегового схилу (північний захід), або залишки російської земляної фортеці інж. Деволана 1793 р. будівництва.

Отже, перший етап досліджень дозволив дійти висновку про необхідність їх продовження (подальше археологічне шурфування на цій частині бульвару, та розкопки) на території що прилягає до досліджених дялінок, з метою надання остаточного висновку про наявність або відсутність на території північної частини Приморського бульвару залишків фундаментів Хаджибейського замку.

ЧАСТИНА 4.

Опис кераміки

Кераміка з розкопу Р-1 вибиралася двома списками – з шару № 1 (верхній, список 1) (рис. V.2, 1, 4, 6), який представлений штучним насипом, і шару № 2 (нижній, список 2) (рис. V.3), який співвідноситься з похованим материковим чорноземом і частково суглинком, звідки походять знахідки, що потрапили туди з причин природного характеру з рівня давньої денної поверхні. Окремо фіксувалися матеріали з перевідкладеного шару північного сектора розкопу (список 3) (рис. V. 5). В основному, це залишки першого шару, порушеного в результаті прокладання траншей для комунікацій першої половини ХХ ст. У північному секторі також є кілька фрагментів кераміки з непотурбованого шару похованого чорнозему – вони взяті окремим списком (сп. №4) (рис. V. 5). Два списки (№ 1-2) взяті з двох аналогічних горизонтів в шурф № 1 (рис. V. 7, 8).

У верхньому чорноземному, щільному прошарку утрамбовки ймовірної насипної «платформи» знайдена ординська монета хана Абдаллаха (мідний пул 1367-1370 рр.) (рис. 10, 11). Вага монети після чистки – 2,54 г. На аверсі напис: «Хан Абдаллах, да триватиме його правління», на реверсі зображений хижак сімейства котячих (голова звернена вліво). Це перша монетна знахідка ординського періоду, відома на пам'ятнику «Приморський бульвар».

У хронологічному відношенні цій знахідці синхронні ще кілька фрагментів кераміки ординського часу, які розподілені по всій висоті стратиграфічного розрізу розкопу (зустрічаються як в насипу земляної платформи, так і в шарі похованого чорнозему) та є матеріалами переміщеними. Наприклад, монета Абдуллаха походить з верхньої частини насипу (рис. V. 2. п.о. 66; рис. V. 2. 10, 11) в розкопі, а з шару № 2 походить вінчик чаші, прикрашеної плямами пурпурно-коричневої фарби («бризки марганцю») під прозорою жовтою глазур'ю (рис. V. 2. п.о. 43) (з великою часткою ймовірності, може бути датований першою чвертю XIV ст., не

пізніше першої половини XIV ст.). Ще одним фрагментом цього періоду є стінка іншої чаші, типової для зазначеної групи, з орнаментом сграффіто, виконаним одинарними різцями різної ширини, під монохромною зеленою глазур'ю (рис. V. 2. п.о. 42), який знайдено у слої № 2 у розкопі 1 (південний сектор).

У цілому виявлено до десятка фрагментів різних керамічних виробів зазначеного періоду, поряд з більш пізньою керамікою т.зв. «турецького» і «південно-руського» вигляду XVIII ст.¹ Знахідки кераміки XIV ст. на бульварі вже були при розкопках у Воронцовського палацу в 1997 р. і не є випадковістю (розкопки А. О. Добролюбського) (Добролюбский, Губарь, Красножон 2002).

У перевідкладеному вигляді, в черноземному шарі, що підстилає насипний вал, також зустрінуті нечисленні керамічні матеріали античного періоду. Але більша частина керамічних знахідок як з розкопу, так і шурфу представлена матеріалами турецькими, які можна віднести, попередньо, до XVIII ст. Це фрагменти червоноглиняного ангобірованого посуду (гличики з тонкою ручкою і широким розтрубом), покритих плямами білої і зеленої фарби (зафіксовані розвали двох екземплярів на обох досліджених площинах), фрагменти поливної белогліняної і серогліняної кераміки, уламки товстостінних пляшок. З точки зору датування самого насипу, цікавим є фрагмент вінчика напівфаянсу, глазурованого ззовні та розписаного кобальтом (рослинний орнамент), який походить з підстилаючого шару похованого чорнозему (рис. V. 3. п.о. 39). Його датування не виходить за межі кінця XVIII ст. Згідно за визначенням І. В. Волкова, фрагмент більше схожий на європейський фаянс, але точної дати встановити не можна по такому незначному фрагменту. Листочки в резерві на синьому тлі при такому вигляді барвника не дозволяють його віднести до центру виробництва Кютах'ї, наприклад. І. Б. Тесленко цю белогліняную чашку з блакитною

---

¹Загальне визначення кераміки – А. Н. Масловський, І. Р. Гусач.

розписом з високою ймовірністю відносить до фаянсу з датуванням не раніше кінця XVIII ст.

І. Б. Тесленко виділяє кілька фрагментів кераміки ординського періоду з розкопок на Приморському бульварі. З них найбільш цікавими є фрагменти чаш, прикрашених плямами пурпурно-коричневої фарби («бризки марганцю») під прозорою жовтою глазур'ю (рис. V. 3. п.о. 43). Такі декоративні серії відомі серед імпорту візантійського кола, а також в кераміці кримського виробництва, порівнянної з так званою групою «Південно-Східний Крим» (далі ПСК). У групі ПСК налічується велика кількість різних декоративних серій. Серія з розписом плямами або бризками марганцевої фарби лише одна з них. Вона наслідує візантійському імпорту, однак набуває широкого поширення дещо пізніше нього. Імпорт візантійського кола з подібним декором надходив в Східну Європу в останні десятиліття XIII – першій половині XIV ст., набуваючи масове поширення лише в першій чверті XIV ст. (Бочаров, Масловский 2016: 20-21; Тесленко 2018b: 468-469). Кримські копії групи ПСК відомі в першій половині XIV ст., набуваючи найбільшого поширення в 1330 – на початку 1340-х рр. Потім вони повністю виходять з обороту (огляд літ.: [Тесленко 2018a: 46]). Фрагмент екземпляру з Р-1, швидше за все, належить до візантійського імпорту. Відповідно, з великою часткою ймовірності, може бути датований першою чвертю XIV ст. У будь-якому випадку – не пізніше першої половини XIV ст. Фрагмент на рис. рис. V. 2. п.о. 16 схожий на групу ПСК серії з монохромного поливою без додаткового декору.

Фрагмент на рис. V. 3. п.о. 42 також типовий представник групи «Південно-Східний Крим» з орнаментом сграффіто, виконаним одинарними різцями різної ширини, під монохромного зеленої глазур'ю. Його датування визначається переважно в рамках XIV ст., Найбільшого поширення отримує в другій – третій чвертях XIV ст. Такі матеріали добре відомі в комплексах 1360-х–1380-х рр. (див.: напр.: Масловский 2017; Тесленко 2017; 2018a: 46-48, 60). Цей екземпляр, можливо, слід датувати другою половиною XIV ст.

(1360-ми роками?) (див. напр.: Тесленко 2017), хоча він занадто малий для таких детальних визначень.

Таким чином, в комплексі кераміки з розкопок напроти дома № 5 на Приморському бульварі в Одесі, є кілька дрібних уламків поливних чаш XIV ст. (рис. V. 3. п.о. 16, 42, 43), вони добре виділяються. Є імпорт з великою кількістю слюди (рис. V. 7-8. п.о. 37, 29; рис. 6. п.о. 119), найімовірніше – анатолійський, османського часу без певного датування (імовірно, всі матеріали зі слюдою в тесті, швидше за все – анатолійський імпорт). Доволі цікавим є фрагмент кришки (або свічник?) (рис. V. 6. п.о. 117) також, цілком можливо, той же імпорт османського часу. Поливний посуд, подібний представленому на рис. V. 8. п.о. 33, зустрічався в матеріалах з розкопок Султанській мечеті Аккермана в 2017 р. і також, мабуть, відноситься до османського часу. Фрагмент червоноглиняного посуду відкритої форми з поліхромним розписом (рис. V. 4. п.о. 27, 28, 30, 35), ймовірно, слід датувати не раніше кінця XVIII ст. Донця з домішкою кварцу в тесті (рис. V. 4. п.о. 29) також можуть бути імпортними (проте, і в місцевих глинах, можливо, є така домішка).

Ці визначення значно доповнюють заключення іншого спеціаліста з середньовічної кераміки, І. Р. Гусач. Згідно з ними розкопками на Приморському бульварі виявлено наступні типи кераміки:

Рис. V. 7. п.о. 37, 29, 31; рис. 4. п.о. 28; рис. 6 п.о. 117, 119 – кераміка схожа на виробництво Криму, але за складом формувальної маси це не Крим. Вочевидь, слід віднести до турецького часу, але це якась кераміка «місцевого» виробництва.

Рис. V. 7-8 п.о. 33 Золотоординська кераміка. Фрагмент константинопольського котла (16 група, Візантія, по класифікації А. М. Масловського) (Масловский А.Н. Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика // ИАИАНД, вып.2, Азов, с. 403).

Рис. V. 7. п.о. 35. В Азаці подібний тип називаються «кераміка південно-руського типу», де вона датується кінцем XVIII – початком XIX ст.

Рис. V. 7. п.о. 34. Фрагмент не піддається визначенню.

Рис. V. 7. п.о. 30. Т. зв. пізньоруська кераміка, в Азаці вона датується XIX – поч. XX ст.

Рис. V. 7. п.о. 32, 36. Важко піддається визначенню. Можливо, українська етнографія (розписні миски XIX – XX ст.).

Рис. V. 3. п.о. 25. Та ж сама група 16 (за класифікацією Масловського А. Н.). Фрагмент горщика. Датування XIII-XIV ст.

Рис. V. 3. п.о. 35. Кераміка виробництва кримських центрів, але якого часу – ординського або турецького – за таким фрагментом сказати важко.

Рис. V. 3. п.о. 39. Російський фаянс. В Азаці зустрічається в шарах XIX – XX ст.

Рис. V. 3. п.о. 43. Фрагмент виробництва кримських центрів, Золота Орда. Фрагмент миски зі смугастим бортиком. Аналогії з Азака датуються XIV ст.

Рис. V. 3. п.о. 42. Виробництво кримських центрів, Золота Орда. Фрагмент чаші, XIV ст.

Рис. V. 3. п.о. 40. Фрагмент кам'яного виробу, не піддається визначенню.

Рис. V. 1. п.о. 21, рис. 2. п.о. 70. Пізньоруська кераміка. В Азаці вона зустрічається аж до 20-х рр. XX ст.

Рис. V. 1. п.о. 18; рис. 2. п.о. 71. Фрагменти розписних мисок («українська етнографія»), XIX – XX ст.

Рис. V. 4. п.о. 30. Пізня російська кераміка, була у побуті з кінця XVIII ст. до поч. XX ст.

Рис. V. 4. п.о. 27, 12; рис. 5. п.о. 1, 78; рис. 6. п.о. 118. Фрагменти не піддаються визначенню.

Рис. V. 5. п.о. 2. Можливо, турецька кераміка, XVIII ст.

Рис. V. 4. п.о. 29; рис. 5. п.о. 68, 76. Пізня російська кераміка.

ЧАСТИНА 5

Опис будівельних матеріалів

Загальні характеристики

В цілому, на розкопі знайдено кілька десятків фрагментів плінфи різних розмірів. Багато фрагментів зі слідами розчину (вапняний, з домішкою шамоту) на зовнішніх поверхнях. Особливу увагу звернули на себе три фрагмента, що нагадують за своїми візуальними характеристиками природний камінь (вулканогенного походження і породи пісковиків). Вони кардинально відрізнялися за кольором і щільністю від інших, типових зразків керамічних будматеріалів. Хоча розміри збігалися з іншими фрагментами, а на поверхнях простежувалися сліди ручного формування (борозни пальців від загладжування) (рис. V. 6. п.о. 115; 5. п.о. 47; 8. п.о. 17).

Уламки будівельних матеріалів зафіксовано повсюдно, на обох ділянках розкопок, як в перевідкладеному вигляді (заповнення траншеї 1930-х рр.) Так і в шарах насипу валу. До таких належать ковані квадратні в розрізі цвяхи (знайдені як по одинці, так і спаяні в великі бухти), фрагменти напівкруглої червоноглиняної черепиці, грудки вапняного розчину, фрагменти місцевого вапняку зі слідами обробки і залишками розчину на поверхні, а також численні фрагменти плінфи (товщиною 3-4,5 см і шириною 14 см, зі слідами горіння і залишками міцного вапняного розчину з домішкою шамоту на поверхні).

Серед знахідок плінфи в особливу групу виділяються фрагменти мінімум двох тонких екземплярів товщиною 2,2-2,5 см і шириною 11,5 см. Використання плінфи характерно для кладок типу опус-мікстум, пов'язаної в Північно-Західному Причорномор'ї з османською присутністю. Характер використання плінфи визначався як декоративними цілями, так і чисто утилітарними: для вирівнювання рядів бутової кладки. У фортеці Аккермана кладкою такого типу викладені фасади веж турецького періоду зовнішнього периметра стін, склепіння потерн, перекриття хамама і мінарет Соборної

мечетімежі XV-XVI ст. (?). Аккерманська цегла відрізняється від знайдених на Приморському бульварі своїми розмірами: від $16 \times 2,5(3) \times 27$ см (мінарет) до $16 \times 4,5(4) \times 32$ (31) см (вежі зовнішньої лінії оборони, потерни і хамам із загальною датуванням: рубіж XV-XVI ст.).

Розміри екземплярів з розкопок на бульварі: ширина 12-13 см, товщина 3-4 см, довжина невідома в жодному випадку через фрагментовність знахідок. Римська плінфа з розкопок 2020 р. вулиці в південно-західній частині Аккерманської фортеці (РК-11) в ширину сягає 14 або 16 см при товщині 3,5-4,5 см (автори розкопок: О. К. Савельєв, А. В. Красножон). В тому ж Акермані плінфа з розкопок ординських приміщень кінця XIII-XIV ст. має наступні розміри: $13 \times 22 \times 4$ см; $15 \times 21 \times 6$ см (Кравченко 1986: 45-45). Плінфа з розкопок на Приморському бульварі в розмірах ближче до римських або ординських регіональних зразків, ніж османських.

Із зазначених матеріалів особливу увагу привернули до себе два найбільш великих фрагмента плінфи і один невеликий завдяки незвичайним характеристикам випалу (про які йшла мова на початку). Перший виявлено в перевідкладеному вигляді в заповненні глибокої траншеї (-1,7 м) водогінної труби 1930-х рр. в північній частині розкопу. Ширина варіюється в межах 12-13 см, товщина – 3,5-4 см. Примірник розколотий в поперечному напрямку, і в довжину зберігся на 17 см. По торцях присутні залишки міцного вапняного розчину з домішками шамоту товщиною до 1,5 см. На постільних поверхнях спостерігається наліт білого, крупнозернистого піску, впаянного в формувальну масу на кілька міліметрів (залишки підкладки для просушки). Колір на зрізі темно-вишневий, поверхня попелясто-чорна – результат впливу вогню (рис. V. 5. п.о. 47).

Уламок іншої подібної плінфи виявлений на цій же ділянці, трохи вище, в перевідкладеному шарі сучасної траншеї. Ширина 14 см, товщина 4 см. Сколот у поперечному напрямку, в довжину зберігся на 10 см. На його поверхнях і гранях також міцно закріпилися залишки вапняного розчину з домішками шамоту. У розрізі видна щільна, шарувата структура бурого

кольору без особливих видимих включень, з повсюдними невеликими порожнинами (рис. V. 6. п.о. 115). Невеликий фрагмент третього ідентичного екземпляра виявлений в шурфі № 1, у верхньому шарі описаного насипу валу, разом з поливною керамікою, а також уламками тонкої плінфи. Товщина фрагмента 3,5-4 см, розміри 7×8 см (рис. V. 7. п.о. 17). Збережені робочі поверхні (торець і постіль) заправовані, із залишками розчину. Дані будматеріали також використовувалися в якості кладочного матеріалу якоїсь споруди, що розташовувалася поблизу від місць розкопок.

Первинний візуальний петрографічний аналіз авторства В. П. Усенко дав підстави припускати, що це фрагменти порід природного походження, які підтесані під ширину кладки. Насправді, дана плінфа ідентична іншим фрагментам, знайденим в розкопі, але трохи більш сильного випалу (у зв'язку з допущеними помилками в технології процесу виготовлення), що додало формувальній масі в розрізі вид переплавленої і застиглої субстанції, яка візуально нагадує природний камінь.

Визначення В. П. Усенко за результатами макроскопічного аналізу окремих зразків.

Для повної впевненості в походженні трьох зазначених зразків будівельного матеріалу, було проведено ряд експертиз. Перша з них представляла собою попереднє макроскопічне вивчення зразків, які проведено директором петрографо-мінералогічного музею ОНУ ім. Мечнікова, В. П. Усенко. За його результатами зроблено обережне припущення, що це можуть бути зразки природного каменю, походження якого співвідноситься з девонською світою подністровських пісковіків Подільської височини, де вона виходить на поверхню в розрізах заплави Дністра.

Поверхня зразка на рис. V. 5. п.о. 47 покрита зернами карбонату (група мінералів солей вугільної кислоти, гірські породи осадового походження). Факт вдавнення зерен в поверхню формувальної маси пояснюється тим, що

плінфу в сирому вигляді укладали на поверхню вкриту цим піщаним матеріалом з високим вмістом зерен карбонату (сідерити). Цей поверхневий наліт на соляну кислоту не реагує, не дає реакції – значить у породі немає кальциту, м'якого мінералу (виконані шліфи не надто якісні, щоб визначити цей мінерал). Судячи з того, що наліт не бере соляна кислота – це карбонат з тих, що може зустрічатися в піщаних фракціях, наприклад, сидерит. Виробники сушили цеглу на якійсь піщаній поверхні і вона влипла в поверхню, перетворившись на частину самої матриці. Це не розчин, оскільки між розчином і тілом зразка має бути чітка межа. На поверхні цих зерен безліч, але потім їх кількість зменшується. Чіткої межі немає. Сушили його на піску, але пісок не морський. Підсипка під час виробництва плінфи складалася не з місцевого піску. Для того щоб карбонати знаходилися в такій кількості в піску (як в досліджуваному зразку), необхідно, щоб розмивалися породи відповідного складу. Але частки не окатани, отже, це породи з материка, а не узбережжя.

За текстурно-фактурними особливостям зразків, при їх огляді, спочатку виникає підозра, що це піщаник. Формувальна маса цих плінф містить багато органіки, вона проявилася в цих зразках, коли почала вигорати. Піщаний матеріал на постільних поверхнях всіх трьох розглянутих зразків, має однакові структурно-текстурні особливості. Зразки відрізняються лише пористістю – різним ступенем прокалки. Зразки № 1 і 2 нагріті в рамках норми, а № 4 і 5 перегріті, тому в них і органіки багато проявилася (углефікація формувальної маси). Відсоток вмісту органіки досить високий.

Третій зразок має дуже багато кальциту (вапняний матеріал), який відчувається по текстурі і по реакції з соляною кислотою. Принципово відрізняється. Якщо розділити з якихось загальних ознак, то зразок № 3 виділяється серед всіх. Отже, в ході будівництва, яке проходило на бульварі, ймовірно, робили все швидко і могли порушити певні технології. За правилами, виготовлення цегли – досить тривалий процес. Текстури пластичності – це особливості вихідного матеріалу. Ймовірно, формовний

матеріал був дуже в'язким, залишалася якась залишкова плинність в процесі його висихання. При створенні нормальної цегли в екземплярі не спостерігається процес плинності, а в цих зразках він був – через те, що глинистого матеріалу було мало і він потік. В результаті перегріву на зразку вишневого кольору (рис. V. 5. п.о. 47) почався процес утворення пустот, відбувалася процедура закипання мінералів. Тому зразок (цей і інші) зовні дуже схожий на природне каміння.

У всіх чотирьох зразках присутня велика кількість органіки і мінералу певного типу. Він є видовим. Для того, аби в піску з'явився такий мінерал в такій великій кількості, необхідно, щоб поблизу знаходилися породи такого складу і того ж генезису, які розмиваються і потрапляють в пісок. В Одесі таких порід немає, так само як і іздовж узбережжя. Але швидше за все, цей мінерал не місцевого походження. Найближчий такий басейн – на Керченському півострові. Мінерал не є новоствореним, він має уламковий характер. Це частина наповнювача. Майстри брали вихідний матеріал, який вже містив цей мінерал.

Для чіткого видового визначення матеріалів були виготовлені шліфи у Інституті геохімії, мінералогії та рудоутворення НАН України, проведено петрографічне дослідження та експресний рентген-флуоресцентний аналіз Г. Г. Павловим та А. В. Мітрохінім. На їхню думку, всі зразки мають технічне походження, з ідентичним складом формувальної масі. Їх кольорова та текстурна відмінність зв'язується з природною неоднорідністю матеріалу, ступеню або температурою випалу. Іншими словами, це саме плінфа та вона є ідентичною іншим фрагментами, знайденим у розкопі, але перегріта під час випалювання (в зв'язку з помилкою в технології процесу виготовлення), що додало формувальній масі в розрізі вигляд переплавленої та застиглої субстанції, яка візуально нагадує природне каміння. Випадки використання подібної перекаленої плінфи відомі фахівцям на прикладі будівельних залишків собору Св. Софії в Києві та других пам'яток (Р. Б. Гуцуляк).

Висновок Г. Г. Павлова, доцента кафедри мінералогії, геохімії та петрографії Київського національного університету імені Тараса Шевченка, старшого наукового співробітника ІГМР ім. М.П. Семененка НАН України. Додаткова консультація проф. кафедри мінералогії, геохімії та петрографії Інституту геології Київського університету А. В. Мітрохіна (фахівець з технічної петрографії).

Всі надані на аналіз зразки є технічним каменем з одного джерела – як за матеріалом, так і виробництвом. Дані плитки швидше за все служили в муруванні прокладками та їх можна віднести до «плінфи». Експресний РФА-аналіз показав їх складову ідентичність (одне і теж місце походження формувальної маси). Кольорова і текстурна відмінність зв'язується з природною неоднорідністю матеріалу, ступенем або температурою випалу, способом пресовки – тобто, технологічними нюансами.

Рентген-флуоресцентний аналіз дає уявлення про склад формувальної маси – скільки в ній алюмінію, заліза тощо, тобто всіх тих хімічних компонентів, які включені до її складу. Якщо компоненти збігаються в рівних співвідношеннях, ми говоримо про ідентичність. Якщо вони не однорідні, вони можуть давати, як у зразку № 5 ділянки більш збагачені і більш збіднені. Адже геологічні пласти самої супеси і глини – вони неоднорідні. Але в принципі набір цих елементів у них однаковий – що у плінфи з глини, що у досліджених зразків, які викликали підозру природного походження. Отже, спектри всіх наданих для аналізу зразків демонструють їх ідентичність. За рахунок того, що трохи більше в зразку вишневого кольору заліза, ніж в інших, він більш темний.

Р. Б. Гуцуляк (Софія-Київська): розчини цем'янковому (з домішкою товченої кераміки або цегли) мали обіг на Русі, а на решті території нинішньої України приблизно, до кінця 15 століття, якщо не пізніше. Отже, такий розчин на торцях плінфи, знайденої на Приморському бульварі, дає право на датування часом, що передує російському періоду. Чим тонкіше цегла, тим він давніша, оскільки важче було забезпечити технології

рівномірного випалу. У випадку з деякими зразками з Приморського бульвару ми маємо справу зі зразками плинфи завтовшки 2,2-2,5 см, яка на прикладі Аккерманській фортеці зустрічається лише в одному місці оборонного комплексу – кладці мінарету Соборної мечеті.

Для деяких глин потрібна більш висока температура випалу. У турецькому Хаджибеї з деревиною були явні проблеми, що властиво степовій зоні. Ймовірно, дана плинфа імпортована. У ХІХ ст. виготовлялася цегла звичних, сьгоднішніх стандартів, куди більш товста. У цьому столітті проводився цегла фактично наших стандартів, застосовувалися розчини в пропорції один до трьох, як правило без шамоту і кераміки.

Зразки плинфиз розкопок на Приморському бульварі в розрізі демонструють заокруглення формувальної маси, а не горизонтальне залягання шарів. Топто,це саме штучний формувальний заміс, а не природне каміння. Формувальна маса погано вимучена. Знайдені зразки спочатку перебували в кладці, а не в фундаменті, оскільки на торцях зразків збереглися рівномірні по товщині шари розчину.

Висновки за результатами дослідження зразків цегельної кераміки (Г. Павлов).

За структурно-текстурними особливостями надані зразки поділилися на дві групи: плинфа звичайна рожева (зразки 1, 2\2а, 2\2б 2\3, 3) (рис. V. 18-23), та плинфа умовно перекалена (зразки 2, 4, 5) (рис. V. 15-17). Особливістю зразків першої групи є добра або непогана гомогенізація матеріалу, пластична формовка, тонкозернистість та рівномірність уламкового матеріалу алевритового та тонкого піщаного кварц-польово-шпатового складу на глинистому матриксі. Для них характерна термообробка до початкового рівня осклування глинистої компоненти без перекалювання. Для плинфи притаманна неоднорідність складових, наявність прошарків та лінзочок збагачених середньозернистим уламковим кварцом, в зразках 2 і 4 – можливо вуглистої складової. В плинфі присутні грудки та лінзочки чистої осклованої глини, уламки та грудочки більш ранньої (?) кераміки із слюдистих глин.

Мікро та макрошаруватість, пликативність та текстури, що схожі на текстури опливання в'язкої маси вказує на іншу технологію її виробництва, пов'язану з механізмом пресування слабопластичної маси.

У результаті порівняння нормованих мікрозондових аналізів матриксу означеної кераміки, аналітик, що їх проводив та обробляв – н.с. відділу регіональної мінералогії ІГМР, к.г.н. В. Бельський, прийшов до висновку, що:

1. Джерела сировини для виготовлення цегли та плінфи були різні (див. діаграми нижче);
2. Вихідна сировина зразок № 4 та № 5 має спільне походження;
3. Зразок № 2 близький до зразків № 4 та № 5 близькі між собою. Головна відмінність, що при виготовленні плінфи зразка № 2, замість «беззалізистої» глини було використано вапно.
4. Набір акцесорних мінералів, що присутні у первинній сировині може вивести на конкретні ділянки видобутку сировини, особливо у випадку із зразками № 2 та № 3, що збагачений рідкіснометалевими акцесоріями, що притаманні відповідним рудопроявам, кори вивітрювання яких могли сформувати відповідні керамічні суглинки.

Нижче приводяться таблиці та діаграми із середнім вмістом хімічних елементів в матриці, результати нормування їх на середні значення, діаграми порівняння нормованих показників різних об'єктів та таблиця із складом акцесорних мінералів, виявлених при мікрозондовому дослідженні.

Середній вміст хімічних елементів в матриці зразків (%)

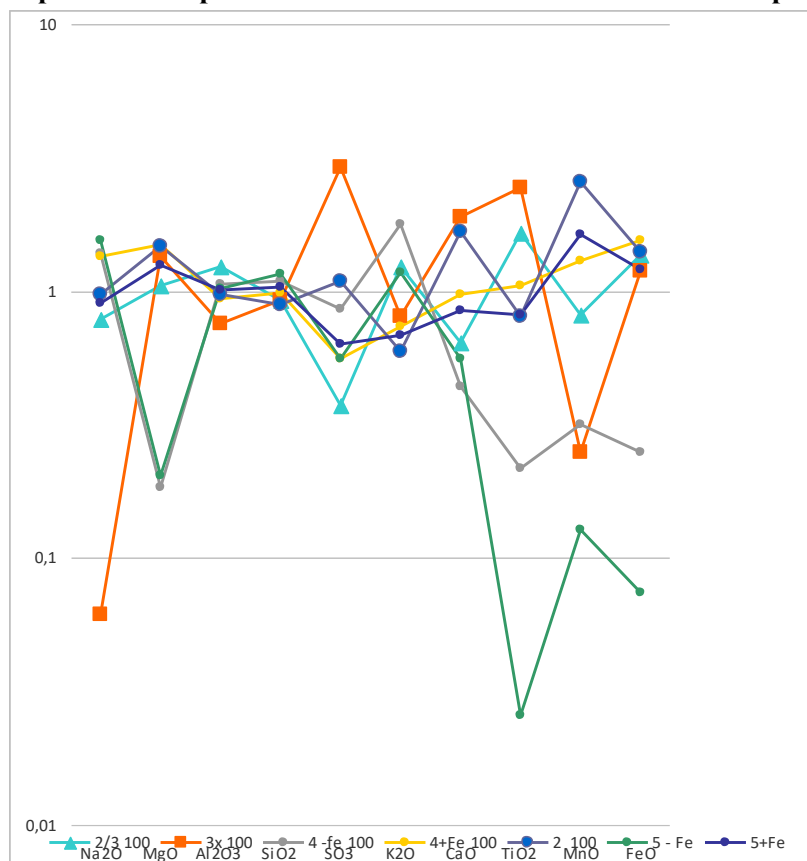
Sample	Na2O	MgO	Al2O3	SiO2	SO3	K2O	CaO	TiO2	MnO	FeO	Summ
2/3 100	0,997815	2,24729	24,01819	53,42502	0,092717	5,744056	5,375395	0,852116	0,052981	6,512285	100
3x 100	0,078184	2,86673	14,70828	53,83588	0,726455	3,739779	15,75398	1,26071	0,016288	5,694368	100
4-fe 100	1,771532	0,390251	20,64734	63,35581	0,213953	8,268862	3,668013	0,111256	0,02054	1,194715	100
4+Fe 100	1,712529	3,189071	18,09955	56,69965	0,138561	3,418563	8,101496	0,541254	0,084436	7,426011	100
2 100	1,242289	3,129775	18,90316	51,59319	0,271662	2,74775	13,8859	0,413153	0,166959	6,684023	100
5 - Fe	1,976667	0,436667	19,89	67,58667	0,138333	5,431667	4,656667	0,013333	0,008333	0,355	100,7117
5+Fe	1,144114	2,675806	19,6395	59,62766	0,1574	3,153085	7,050859	0,419734	0,106626	5,742574	100
Середнє арифметичне	1,274733	2,133656	19,41515	58,0177	0,24844	4,643395	8,356045	0,515937	0,065166	4,801282	

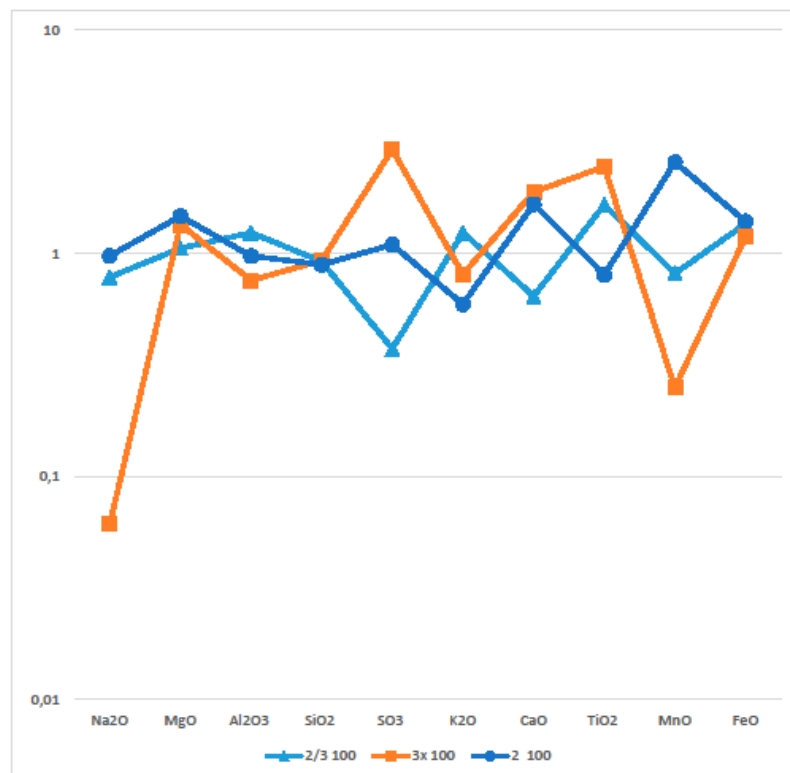
Значення нормовані на середнє арифметичне

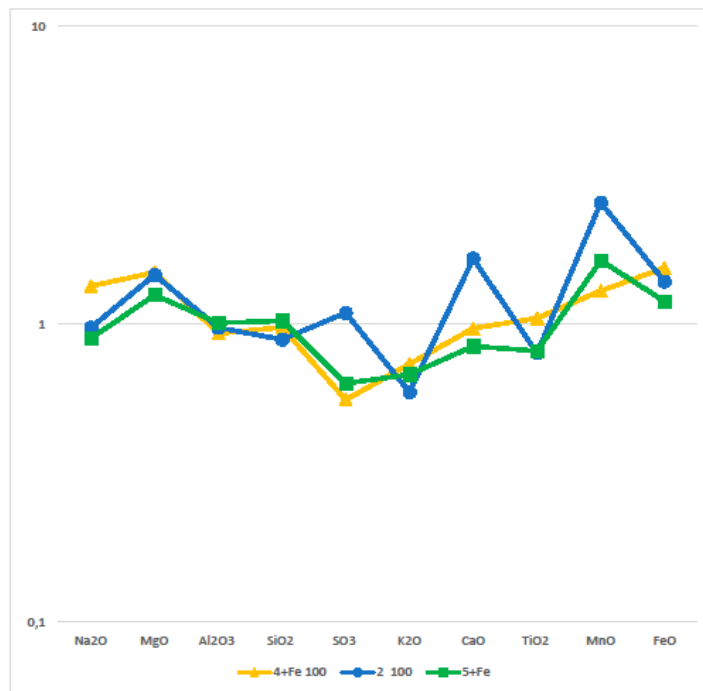

Sample	Na ₂ O	MgO	Al ₂ O ₃	SiO ₂	SO ₃	K ₂ O	CaO	TiO ₂	MnO	FeO
2/3 100	0,782764	1,053258	1,237085	0,92084	0,373197	1,237038	0,643294	1,65159	0,813018	1,356364
3x 100	0,061333	1,343577	0,757567	0,927922	2,924063	0,805398	1,88534	2,443536	0,249949	1,18601
4 -fe 100	1,389728	0,182902	1,063465	1,092008	0,861185	1,78078	0,438965	0,215638	0,315187	0,248832
4+Fe 100	1,343442	1,494651	0,932239	0,977282	0,557724	0,736221	0,969537	1,049072	1,295698	1,546672
2 100	0,974548	1,466861	0,97363	0,889266	1,09347	0,591755	1,661779	0,800782	2,562051	1,392133
5 - Fe	1,550652	0,204657	1,024458	1,164932	0,556807	1,169762	0,557281	0,025843	0,127878	0,073939
5+Fe	0,897533	1,254095	1,011556	1,027749	0,633554	0,679047	0,843803	0,813539	1,636218	1,19605

Діаграми порівняння нормованих вмістів хімічних елементів в матрицях зразків

Якісний склад акцесорних мінералів, виявлених в зразках

2	2/3	3X	4a	4b	5
циркон	Циркон		циркон	циркон	циркон
барит	Барит			барит	
ільменіт		ільменіт	ільменіт	ільменіт	ільменіт
	Монацит	монацит	монацит	монацит	
	Се-апатит			апатит	
	бастнезит ?	кальцит/вапно?			
	Танталіт				
	Гетит		гідрогетит-гематит?		гетит
	гідрогетит				гідрогетит
					гематит
		псевдобрукіт?	рутил		
				титаніт	
	Хлорит		хлорит	? Хромшпінелід	
	полевої шпат?				
				вольфрам-вмісний силікатіт???	

ЧАСТИНА 6

Опис археозоологічного комплексу

О. П. Сєкерська

Остеологічний матеріал загалом представлений типовими «кухонними рештками». Єдиним виключенням є фрагмент діафізу кістки великої копитної тварини з глибини 0,94 м культурних нашаруваньт. зв. валу у шурфі № 1, який є знаряддям праці. Стан збереженості фрагменту не дозволяє точно визначити тип знаряддя.

На окремих кістках виявлені сліди зубів собак. Утилізація матеріалу характерна для використання залізних знарядь праці. На ряді кісток спостерігаються сліди рубання, частина епіфізів розрубана без урахування анатомічної будови суглобів. На фрагменті ребра вівці збереглася зарубка від інструменту, яка дозволяє встановити приблизну ширину леза – 3 мм, відповідно, в даному випадку могла використовуватися сокира. На ребрі бика свійського збереглися сліди ножа від зрізання м'яса.

Розкоп. Південний квадрат. Список № 1 (глибина 1,2-1,3 м).

1. Зачистка бровки, південний квадрат, східний борт,
Недіагностичні фрагменти від великих копитних – 5.
Бик свійський – 9 кісток.
Риби – 2 кістки (1 – промінь грудного плавця осетрової риби).
2. Зі стратиграфії південного квадрату, зачистка бортів.
Вівця – 1 кістка.
3. Зачистка бортів, східний борт.
Недіагностичні фрагменти від великих копитних – 1.
Бик свійський – 2 кістки.
Вівця – 1 кістка від 1 напівдорослої особини.

Загалом:

- Недіагностичні фрагменти від великих копитних – 6.
- Бик свійський – 7 кісток від 1 дорослої особини.

Вівця – 2 кістки від 1 напівдорослої особини.

Риби – 2 кістки.

Розкоп. Південний квадрат. Список № 2 (глибина 1,85-2,35 м).

Бик свійський – 6 кісток від одної дорослої особини.

Недіагностичні фрагменти від великих копитних – 14.

Кінь – 2 кістки від одної дорослої особини.

Коза – 2 кістки одної дорослої особини.

Вівця/Коза – 5 кісток одної напівдорослої особини.

Розкоп. Північний квадрат. Список № 2 (глибина 2,1 м).

Недіагностичні фрагменти від великих копитних – 2 кістки.

Бик свійський – 2 кістки.

Вівця – 1 кістка.

Загалом:

Недіагностичні фрагменти від великих копитних – 2.

Бик свійський – 2 кістки від 1 дорослої особини.

Вівця – 1 кістка від 1 дорослої особини.

Шурф № 1. Список № 1 (глибина 0,7 – 0,94 м)

Недіагностичні фрагменти – 13.

Бик свійський – 26 кісток.

Вівця/Коза – 3 кістки.

Вівця – 3 кістки.

А також знаряддя праці на основі фрагмента діафіза трубчастої кістки великої тварини.

Загалом:

Недіагностичні фрагменти – 13.

Бик свійський – 26 кісток від 2 дорослих особин.

Вівця/Коза – 3 кістки від 1 напівдорослої особини.

Вівця – 3 кістки від 1 особини, вік не визначено.

6.1. Аналіз фрагмента діафіза довгої кістки (ймовірний інструмент)

В. Панковський

Кістковий зразок відбувається з розкопок 2020 року на Приморському бульварі, шурф 1, глибина -0.94 м. Обладнання: МБС-9. (рис. VI. 1А). Зовнішня конфігурація, співвідношення компакти з кістково порожниною, а також обриси поперечного перерізу найближче відповідають медіальній стороні середнього відділу великогомілкової кістки великої рогатої худоби. Кілька фрагментованих кісток великої рогатої худоби, поряд з іншими, представлені в остеологічній вибірці з шурфу 1.

Зразок піддавався тривалого і інтенсивного ґрунтово-хімічному вивітрюванню. На його поверхні буквально немає живого місця. Благо, уцілів ряд розрізнених ділянок площею кілька квадратних міліметрів кожен, які ледь порушені діями зовнішнього середовища. Такі, наприклад, добре збереглися острівці мілкопористої, але щільної фактури кістковомозкової порожнини, а також однорідні стяження остеонів зовнішньої поверхні. Деяке розмиття фактури може пояснюватися жорстокою манерою очищення зразка від забруднень з використанням щітки і води. Не беруся категорично судити про те, що саме привело кістку в спостережуваний стан – чи то тривале експонування атмосферних впливів на древньої денної поверхні, то чи, навпаки, негайне упокоєння фрагмента в агресивне середовище, то чи попереднє знежирення при варінні, заздалегідь значно послабили стійкість до перш згаданих впливів. Як би там не було, вигляд природного слідстворення зразка цілком вписується в характеристики кісткового матеріалу з відкладень, датованих в проміжку від близької сучасності до хроноінтервалів місцевого неоліту. У самому шурфі 1 виявлені близькі за характером вивітрювання 3+4 плеснові кістки особини дрібної рогатої худоби. Власне фосилізації, яка б вказала на, скажімо, мезо-палеолітичний вік, не спостерігається.

У сенсі формоутворення зразок являє собою обломочно-осколкову окремість. Вогнища додатки первинного імпульсу, що призвів до руйнування діафіза, залишилися, мабуть, на якійсь іншій ділянці колись цілої кістки. Вплив довелося по сусідству з широким кінцем наявного фрагмента; вузький його кінець відповідає завершенню пересохлих імпульсу. Приватні прояви описаного формоутворення представлені комбінацією наступних поверхонь: власної зовнішньої (рис. VI. 1В-1, f; В-2), власної внутрішньої або ділянкою кістковомозковою порожнини (рис. VI. 1В-3, f) і власними розкритими (рис. VI. 1В-3, с-е).

При цьому смужка плаского поширення зовнішньої компакти (рис. VI. 1В-2, b) являє собою повністю натуральний рельєф, узгоджується із загальною плоско-дугоподібною конфігурацією перетину наявної ділянки кістки. Якщо зіставити зразок з кременеві осколком, то розкриті поверхні с і d будуть лініями зламу, а ділянку розкритої поверхні е – черевцем зняття.

На зразку немає (і не було) будь-яких лінійних видозмін, заполіровок, прішліфовок, відколів або їх поєднань, топто закарбовані рукотворного інструментального формування та / або видозміни будь-який з перерахованих следовосприймаючих поверхонь.

Все сказане дозволяє відносити вивчений кістковий зразок з шурфу № 1 до стандартних продуктів харчової (у усякому разі – не виробної) утилізації, хоча, зрозуміло, схожі окремо кісткової компакти могли в інших випадках потрапляти в поделочную костеобработку і забезпечуватися тоді ясно вираженими і певними робочими вістрями, крайками, рукояточним відділами і т. п.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Наразі основна версія, яка вимагає додаткової перевірки подальшими розкопками. Вона відноситься до створення тут в 1793 р. російської земляної фортеці військовим інженером Ф. Деволаном – на всій площі північної частини берегового плато, в межах нинішніх будинків № 1-7. Фортеця бастионного типу, представляла собою систему земляних валів, створеної для контролю над гаванню. Уздовж берегового кліфа, над урвищем, був зведений вал з артилерійськими позиціями, у вигляді з'єднаних під тупим кутом двох флангових ліній, звернених до моря. При накладенні планів цієї фортеці на місцевість, з певною часткою ймовірності можна припустити, що розкопані у сезоні 2020 р. ділянки припадають на внутрішню частину фортечної території, або ж все-таки «лягають» на південний фланг берегової лінії валу. У першій чверті XIX ст. ці укріплення були знівельовані, згодом територія майбутнього бульвару вирівняна, а звивиста верхня кромка берегового плато підрізана під рівну лінію. Якщо допустити, що нами зафіксовано берегову ділянку земляних укріплень Деволановської фортеці, яка уникнула зносу, то бентежить незначна висота цієї конструкції, незрівнянна з початковою шириною насипу (бл. 15 м). Проте, найвища частина валу, скоріше за все, зруйнована при будівництві бульвару.

Звертає на себе увагу і той факт, що серед всіх перерахованих розкопок, закладених на бульварі в різні роки, саме на ділянках 2020 р. спостерігається найбільш високий відсоток кераміки османського походження, а також уламків будівельного матеріалу, які можна порівняти в більшості випадків за метричними і конструктивним параметрам, з плінфою з турецьких споруд XV-XVIII ст. Аккерманської фортеці та інших пам'яток синхронного періоду. Це означає, що залишки замку знаходяться десь поблизу та були перевідкладені у вигляді решток будівельного характеру при будівництві фортеці Деволана. В такому випадку, це пояснює наявність численних фрагментів плінфи, залишків будівельного розчину і тесаних

блоків вапняку у розкритих нашаруваннях. Особливо їх багато в північному квадраті розкопу, який розкрив заповнення водопровідної траншеї 1930-х рр., прокладеної з південного заходу на північний схід.

Монета хана Абдаллаха і фрагменти ординських чаш синхронні літописній згадці битви при Синіх водах (1363 р.), коли вперше пояснюється гідронім «солоного озера біля моря» Хаджибей - по імені татарського хана, який відкочував сюди після поразки в ній. На плато Приморського бульвару в першій чверті – кінці XIV століття розташовувався якийсь невеличкий населений пункт. Можливо, караван-сарай на шляху (відгалуженні т.зв. Татарського шляху XIV ст?, який реконструюється по монетним знахідкам, з Азака до Львова) з Нижнього Подніпров'я до Білгорода і далі на Шахр аль-Джадід. Фрагмент візантійського імпорту першої чверті XIV ст. співвідноситься хронологічно з першими згадками в італійських портуланах факторії Джінестра на берегах нинішнього Одеської затоки (1311, 1318 рр.). Втім, ці поодинокі знахідки поки дають лише підставу для теоретичних вигадок, які можуть отримати свій розвиток лише в результаті подальших, ґрунтовних археологічних досліджень пам'ятника. Знахідки в розкопі і шурфі матеріалів XIV ст. – це вже серйозна заявка на наявність поселення або стоянки в районі сучасного Приморського бульвару в зазначений період.

Таким чином, фундаменти замку під час розкопок сезону 2020 р. знайти не вдалося. Однак отримані упевнені ознаки їх найближчого до розкопу розташування. Виявлення, як залишків якоїсь пошкодженої кладки тесаних вапнякових блоків, грудок вапняного розчину з домішкою шамоту і плінфи роблять наступні археологічні пошуки пам'ятника фортифікації в районі будинку № 5 як раніше перспективними. Несподівано численні знахідки золотоординського періоду дозволяють куди серйозніше ставитися до повідомлень картографічних і літописних джерел про факторію Джінестра. Але для з'ясування всіх поставлених в ході цих розкопок питань, необхідно продовжувати дослідження на пам'ятці «Приморський бульвар» в Одесі.

Бібліографія

Атлас Д. Г. 1992. Одесса: ее друзья и недруги. – Одесса : Ласми, 1992. – 298 с.

Білецька О. В. 2004. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса : Астропринт, 2004. – 416 с.

Боровой С. Я. 1967. Хаджибей в 60-е гг. XVIII в. // ЗОАО. – Одеса, 1967. – Вип. 2. – С. 130–136.

Бочаров С.Г., Масловский А.Н. 2016. Поливная керамика с росписью марганцем (Византия и Золотая Орда). В: Обухов Ю. Д. (ред.). Материалы первого Маджарского археологического форума. Пятигорск – Буденовск, 2012. Казань: ИД «Казанская недвижимость», ИА им. А. Х. Халилова АН РТ, с. 20–42. (Археология евразийских степей, 23).

Готалов-Готлиб А. Г. 1947 История человеческих поселений на месте нынешней Одессы // Одесса: очерк истории города-героя к 150-летию со дня основания. – Одесса, 1947. – С. 9-16.

Дерибас А. 1990. Старая Одесса (исторические очерки и воспоминания). – Одесса : «Ассоциация культурного развития Одессы», 1990. – 379 с.

Добролюбский А. О. 1998. Причудливая судьба остатков Хаджибея. Restoration. Reconstruction. Urbocology // Щорічник ПУВ НК ICOMOS. RUR-98. – Одесса, 1998, – С. 76-80.

Добролюбский А. О., Губарь О. И., Красножон А. В. 2002. Борисфен-Хаджибей-Одесса. – Кишинев-Одесса : Stratum. – 272 с.

Добролюбский А. О., Красножон А. В. 2000. Турецкий поселок и замок Хаджибей на месте Одессы // Stratum plus. – Кишинев, 2000. – № 5. – С. 459-476.

Журнал армии сухопутной. 1894. Сборник военно-исторических материалов. – СПб. – Т. VII. – С. 342-361.

Иванова С. В., Красножон А. В. 2021. Археологические поиски Хаджибейского замка // Стародавнє Причорномор'я. Вип. XIII. – Одеса. – С. 164-173.

Історія Хаджибея-Одеси (1415-1795 рр.) в документах. 2000. (упорядник Т. Г. Гончарук). – Одеса : Астропринт, 2000. – 372 с.

Кравченко А. А. 1986. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV вв.). – Киев : Наукова думка, 1986. – 126 с.

Красножон А. В. 2018а. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я. Одеса : Чорномор'я. 2018. – 312 с.

Красножон А. В. 2018b. Новые данные о локализации и датировке Хаджибейского замка // Емінак: науковий щоквартальник. – Миколаїв, 2018. – № 1 (21). Т. 3. – С. 35-46.

Красножон А.В. 2016. К проблеме локализации Хаджибейского замка // Вісник одеського історико-краєзнавчого музею. - № 15. – Одеса, 2016. – С. 132-141.

Маркевич А. И. 1894. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы // ЗООИД. – Одесса, 1894. – Т. 17. – С. 1-72.

Масловский, А. Н. 2017. Восточнокрымский поливной импорт в золотоордынском Азаке. Вопросы хронологии. В: Бочаров С. Г., Франсуа В., Ситдигов А. Г. (ред.). Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X–XVIII века. Казань; Кишинев: Stratum, 2, с. 455-490. Археологические источники Восточной Европы.

Морозов П. 1831. Исторический взгляд на Одессу // Одесский альманах на 1831-й год. – Одесса, 1831. – С. 1-43.

Ордер кн. Потемкина генерал-поручику Гудовичу. 1894. Сборник военно-исторических материалов. – СПб., 1894. – Т. VII. – С. 293.

Прозоровский А. А. 2003. Записки генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского (1756-1776 гг.). – Москва : АНО Редакция альманаха «Российский Архив», – 784 с.

Сапожников І. В. 2015. Андре-Жозеф де Лафітт-Клаве у Хаджибеї у 1784 році // Кочубіїв-Хаджибей-Одеса (матеріали І всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста). – Одеса, 2015. – С. 123-128.

Середа О. Г. 2009. Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2009. – № 4. – С. 55-72.

Сумароков П. И. 1800. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. – Москва. – 238 с.

Тесленко, И. Б. 2017. Комплекс керамики из раскопок усадьбы золотоордынского периода на территории средневекового городища в Алуште (Крым). В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдигов, А. Г. (ред.). Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X–XVIII века. Кишинев: Stratum, 2, с. 387-407. Археологические источники Восточной Европы.

Тесленко І. Б. 2018а. Виробництво полив'яного посуду в Криму за часів Улуг Улусу. АДІУ. Вип.4(29), с. 7–83.

Тесленко И.Б. 2018в. Поливная керамика византийского круга эпохи Палеологов из раскопок крепости в Алуште. МАИЭТ. Т. XXIII. Симферополь, с. 467–506.

Черемисинов В. М. 1904. Одесса в истории русских войн: к 50-летию Крымской войны. – Одесса : тип. Штаба Одесского военного округа, 1904. – 220 с.

Яковлев В. К. 1889. История заселения Хаджибея (1789-1795). – Одесса, 1889. – 57 с.

Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki (DIR) 1900. – București. – Vol. XI. – 1119 p.

Çelebi Evliyâ 2010. Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Akkirman-Belgrad-Gelibolu-Manastır-Özü-Saraybosna-Slovenya-Tokat-Üsküp. – Istanbul, 2010. – Kitap 5. Cilt 1. – 416 p.

Lafitte-Clavé A. J. 1998. Journal d' un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784. – Istanbul, 1998. – 180 p.

ДОДАТКИ

Додаток І. Архівні матеріали

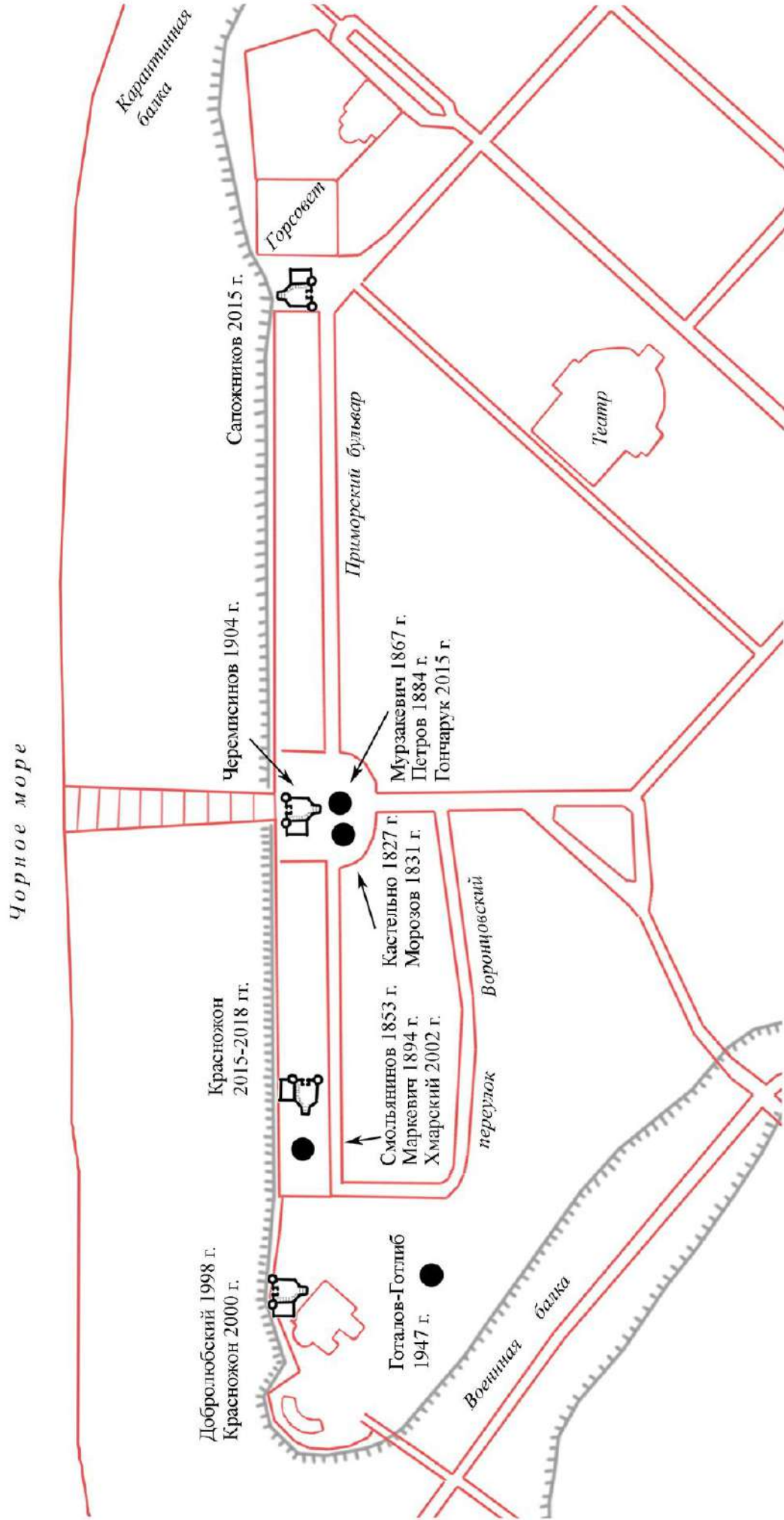

Рис. 1.1

● - варианты локализации замка без указания ориентировки

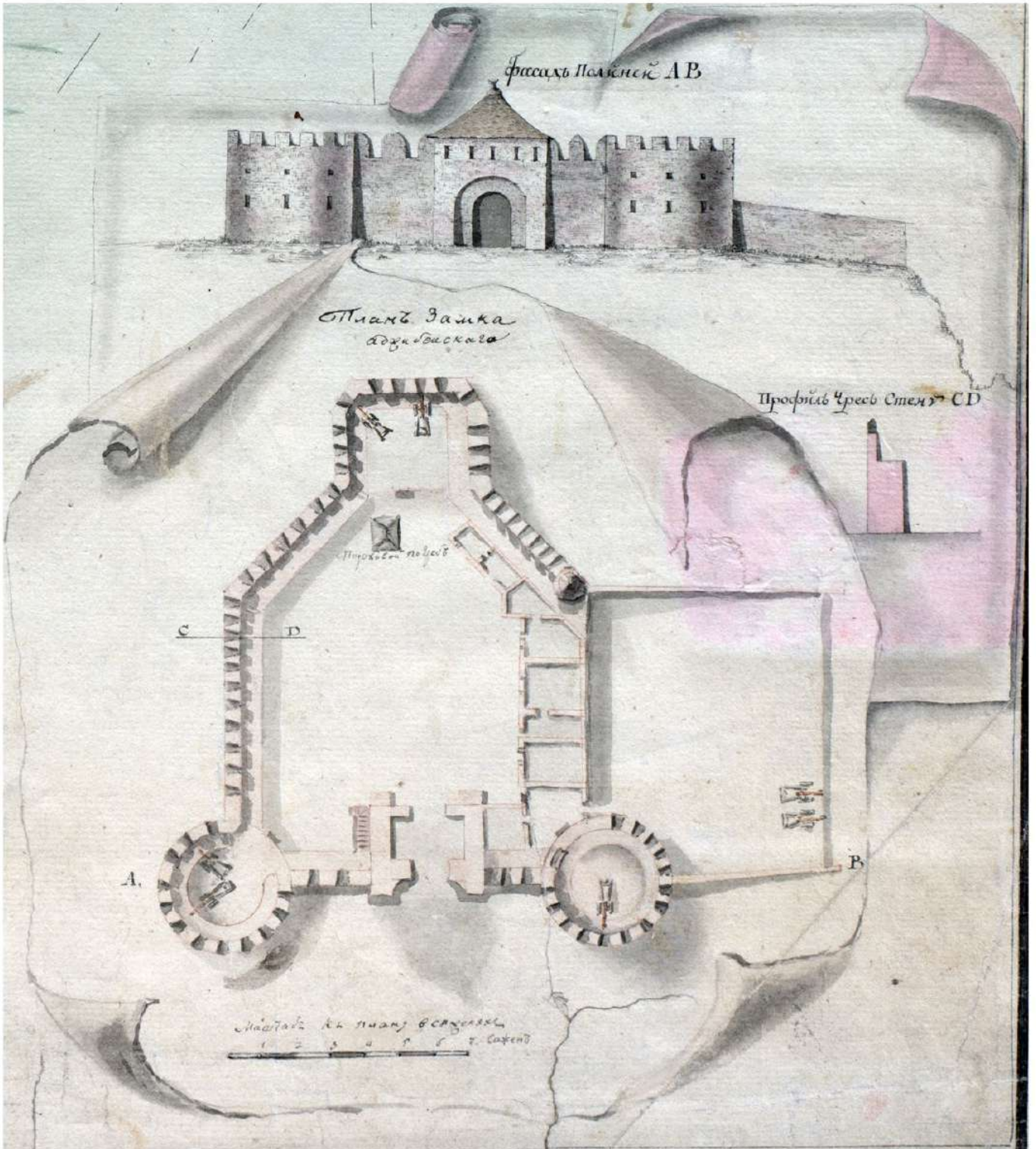

Рис. I.2

Рис. 1.3

Рис. 1.4

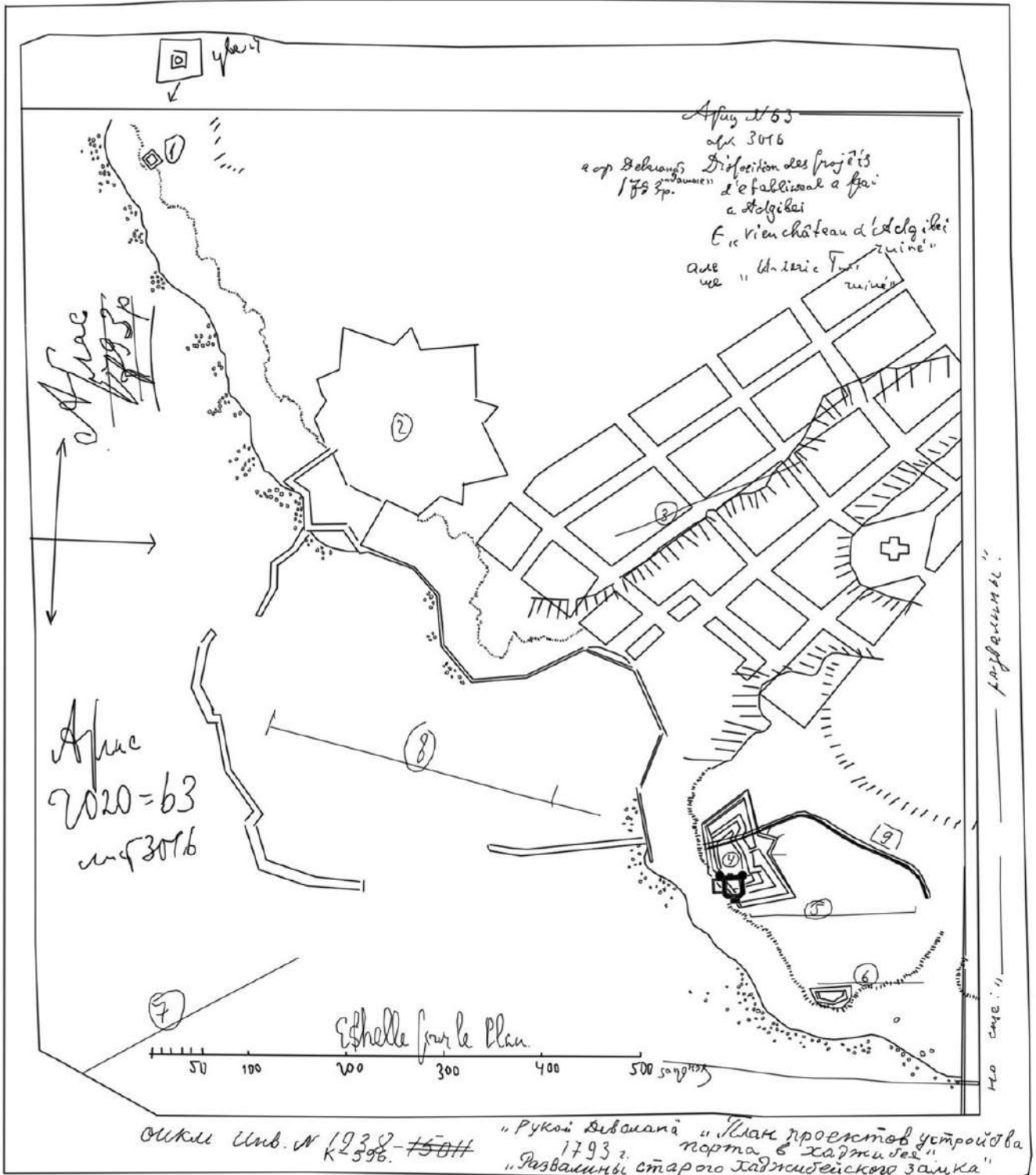

Рис. I.6

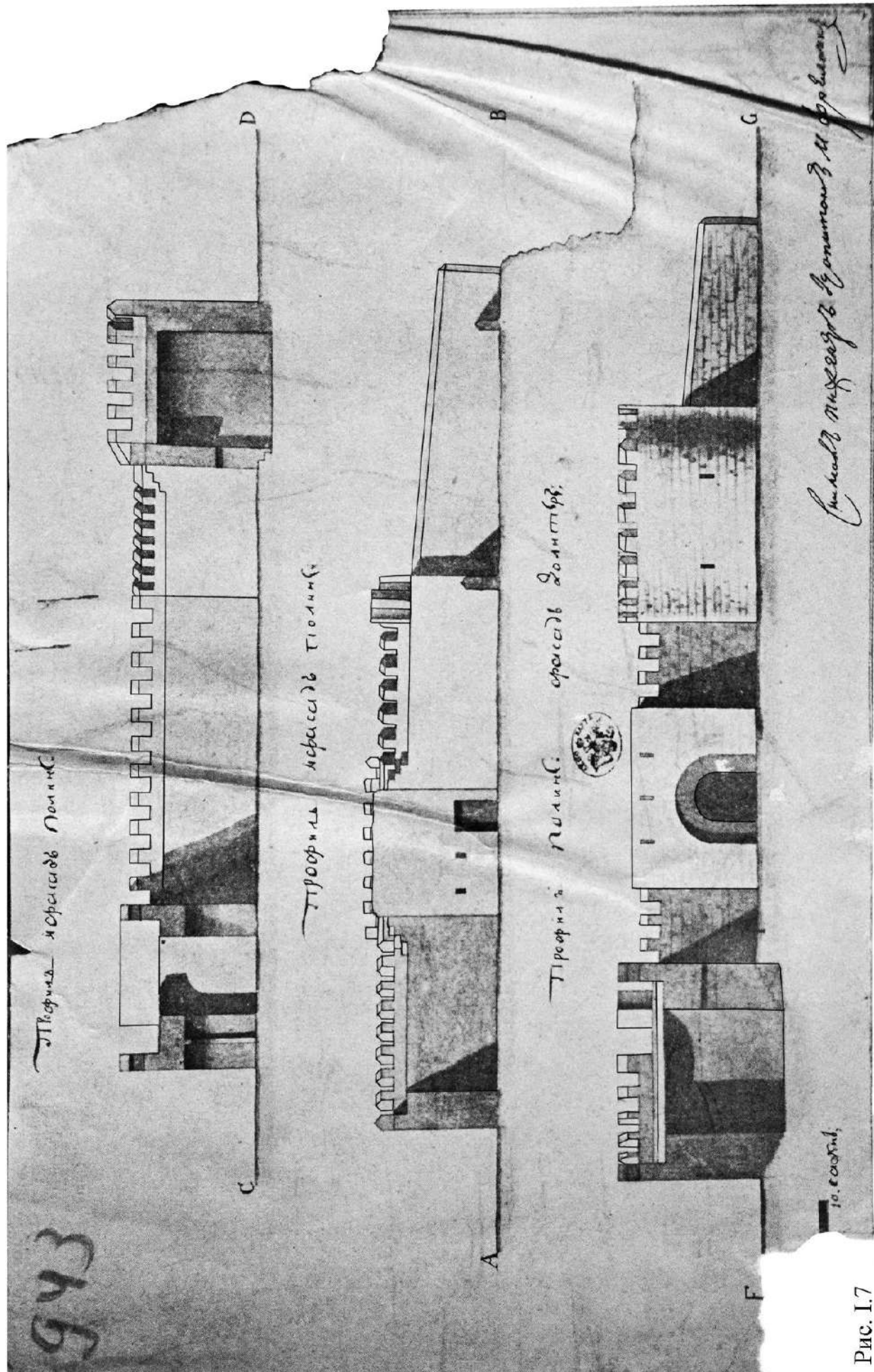

Рис. I.7

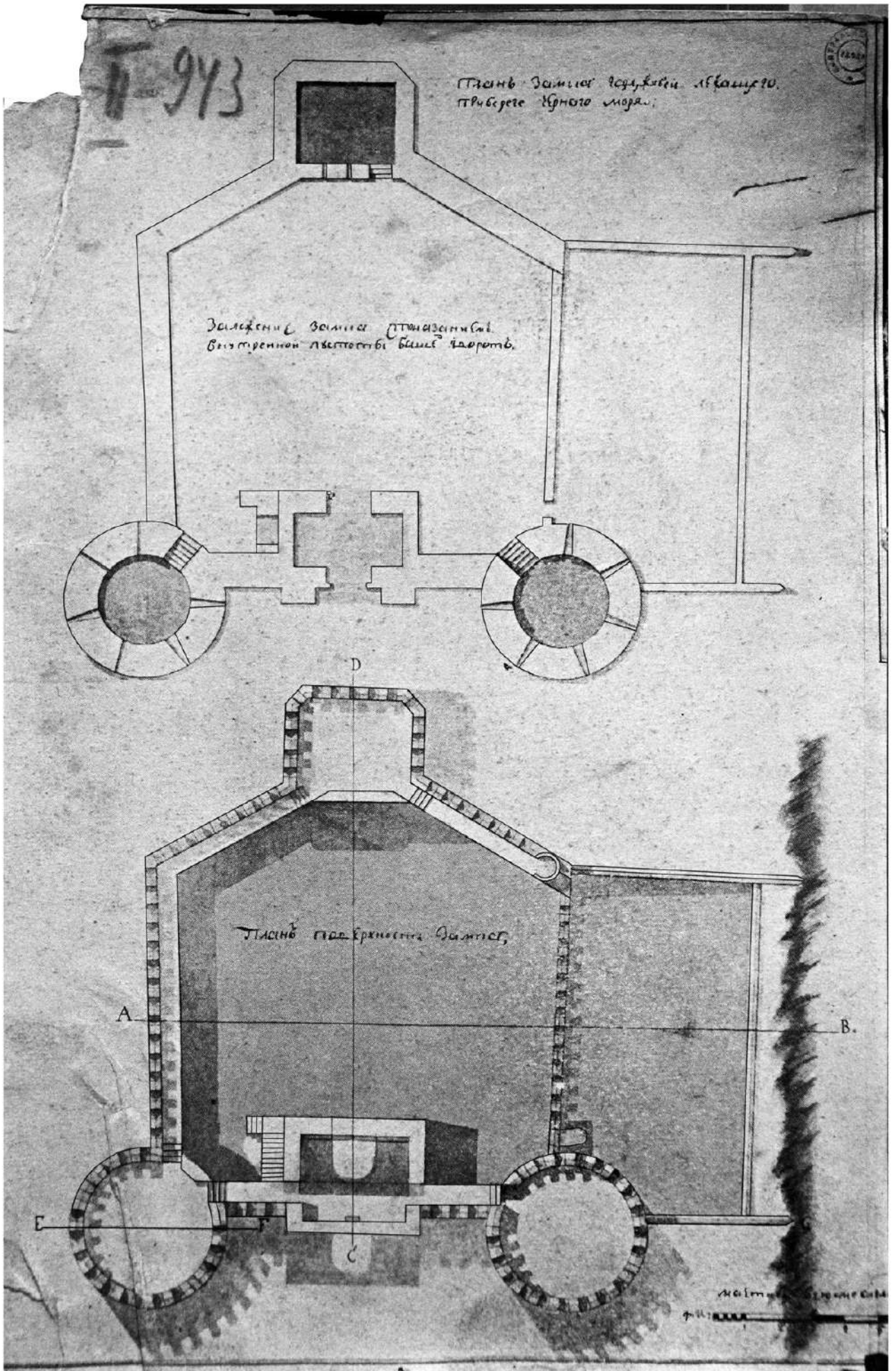

Рис. I.8

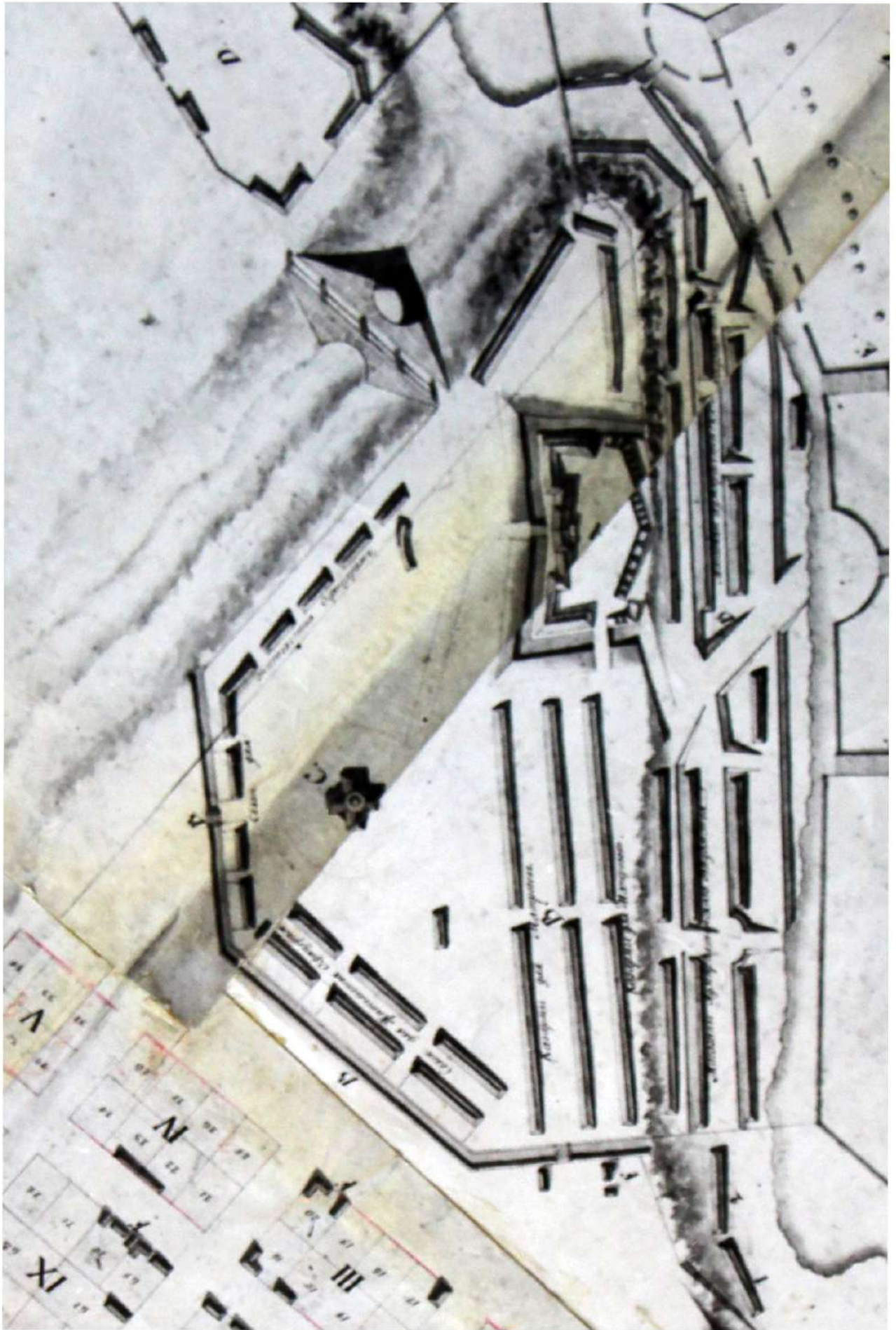

Рис. 1.9

Додаток II. Профілі георадарних досліджень

Схема георадарної аномалії

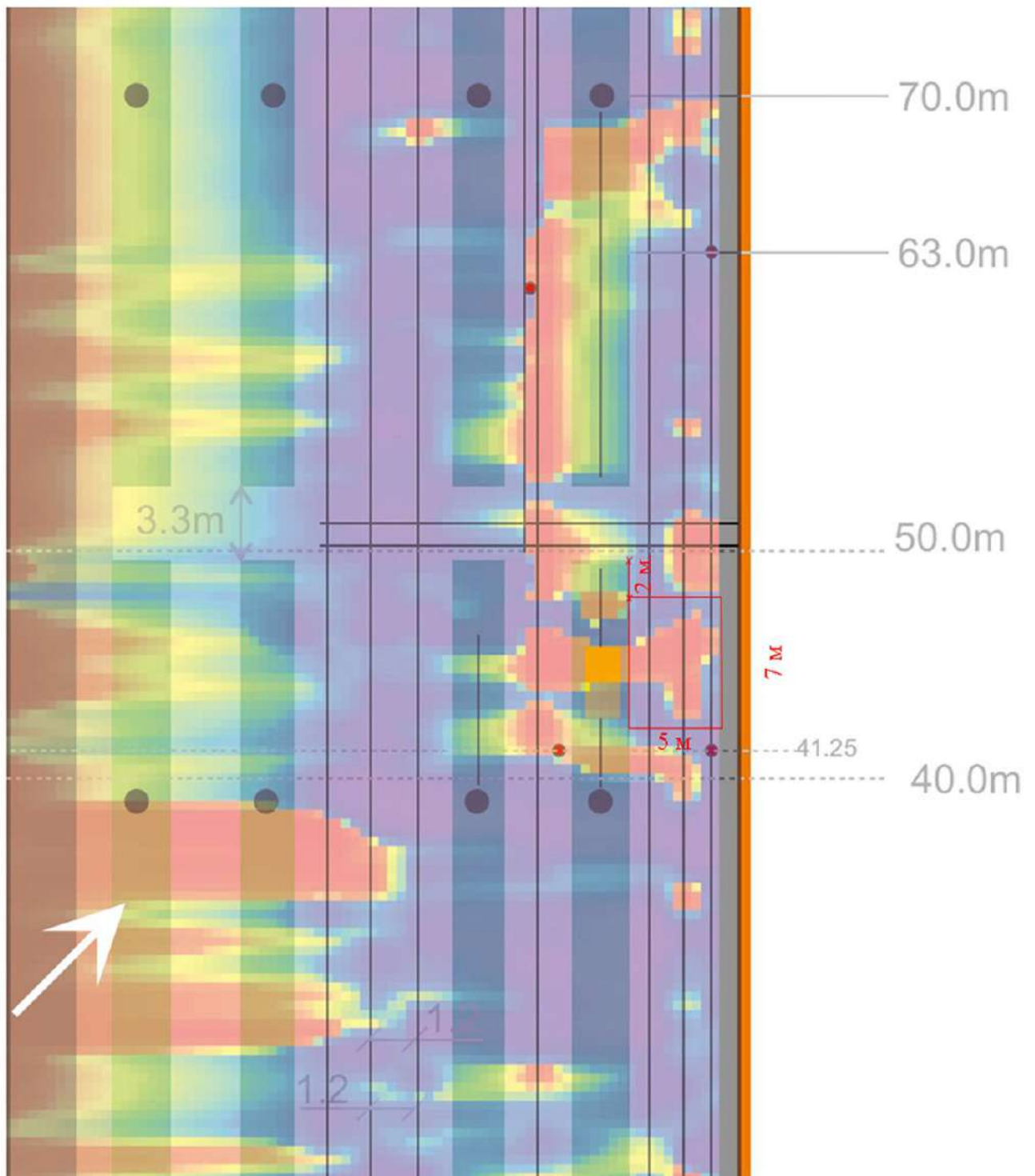

Рис. П.1.

Варіант прив'язки
історичного
плана замку
до георадарної схеми

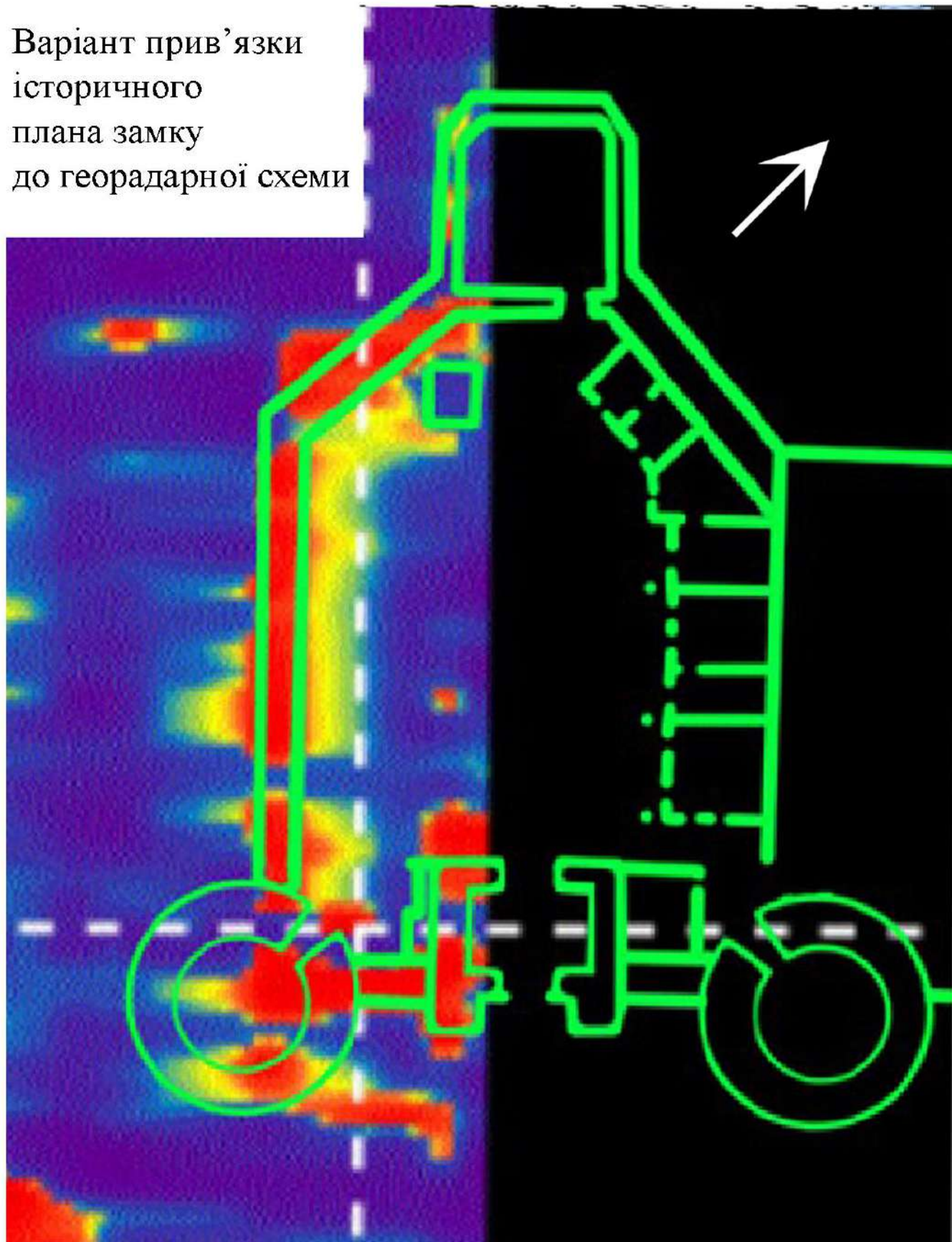

Рис. П.2.

Додаток III. Фотографії розкопу та шурфа

Розкоп 1. П.Б.-20

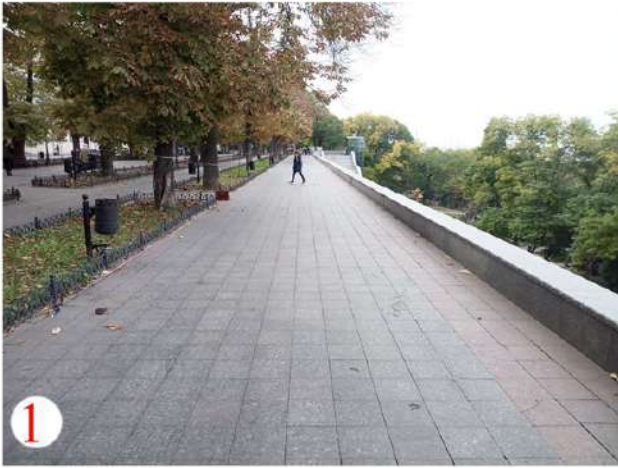

Рис. III.1

Розкоп 1. П.Б. - 20

1

2

3

Рис. III.2

Розкоп 1. П.Б. - 20

1

2

Рис. III. 3

Розкоп 1. П.Б. - 20

1

2

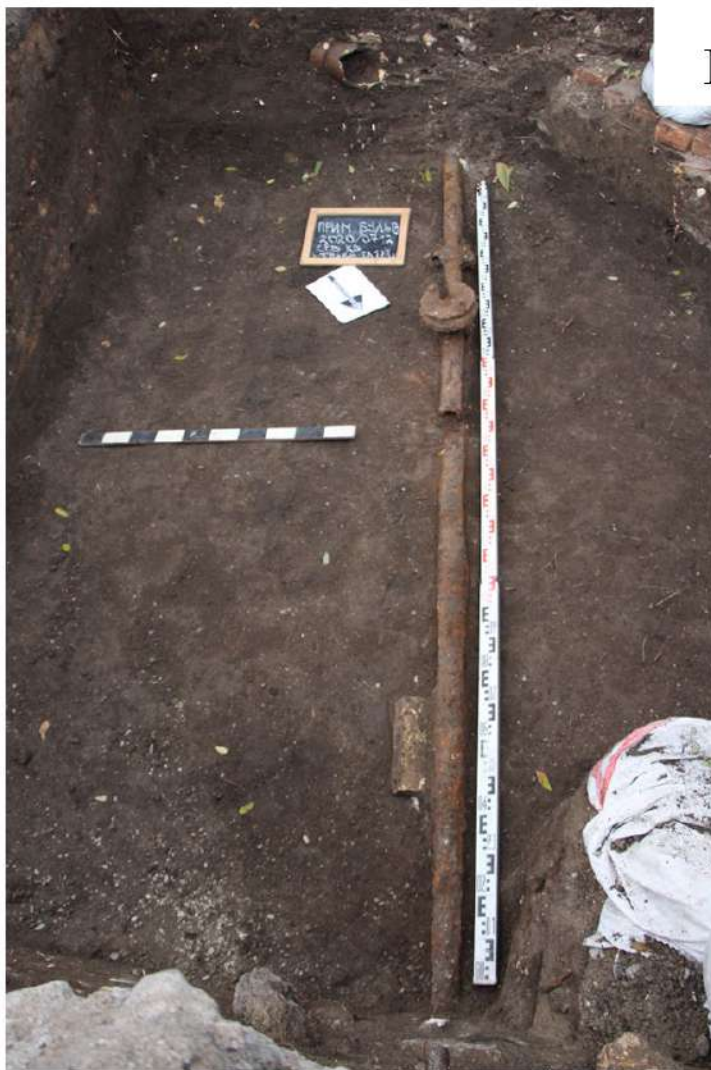
3

4

Рис. III. 4

Розкоп 1. П.Б. - 20

1

2

Рис. III.5

Розкоп 1. П.Б. - 20

1

2

Рис. III. 6

Розкоп І. П.Б. - 20

1

Рис. III. 7

2

Розкоп 1. П.Б. - 20

1

2

Рис. III. 8

Розкоп І. П.Б. - 20

1

Рис. III. 9

2

Розкоп 1. П.Б. - 20

1

2

Розкоп 1. П.Б. - 20

1

Рис. III.11

2

Розкоп 1. П.Б. - 20

1

2

Рис. III.12

1

2

Розкоп 1. П.Б. - 20

1

2

Розкоп 1. П.Б. - 20

1

2

1

2

Шурф № 1. П.Б.-20

1

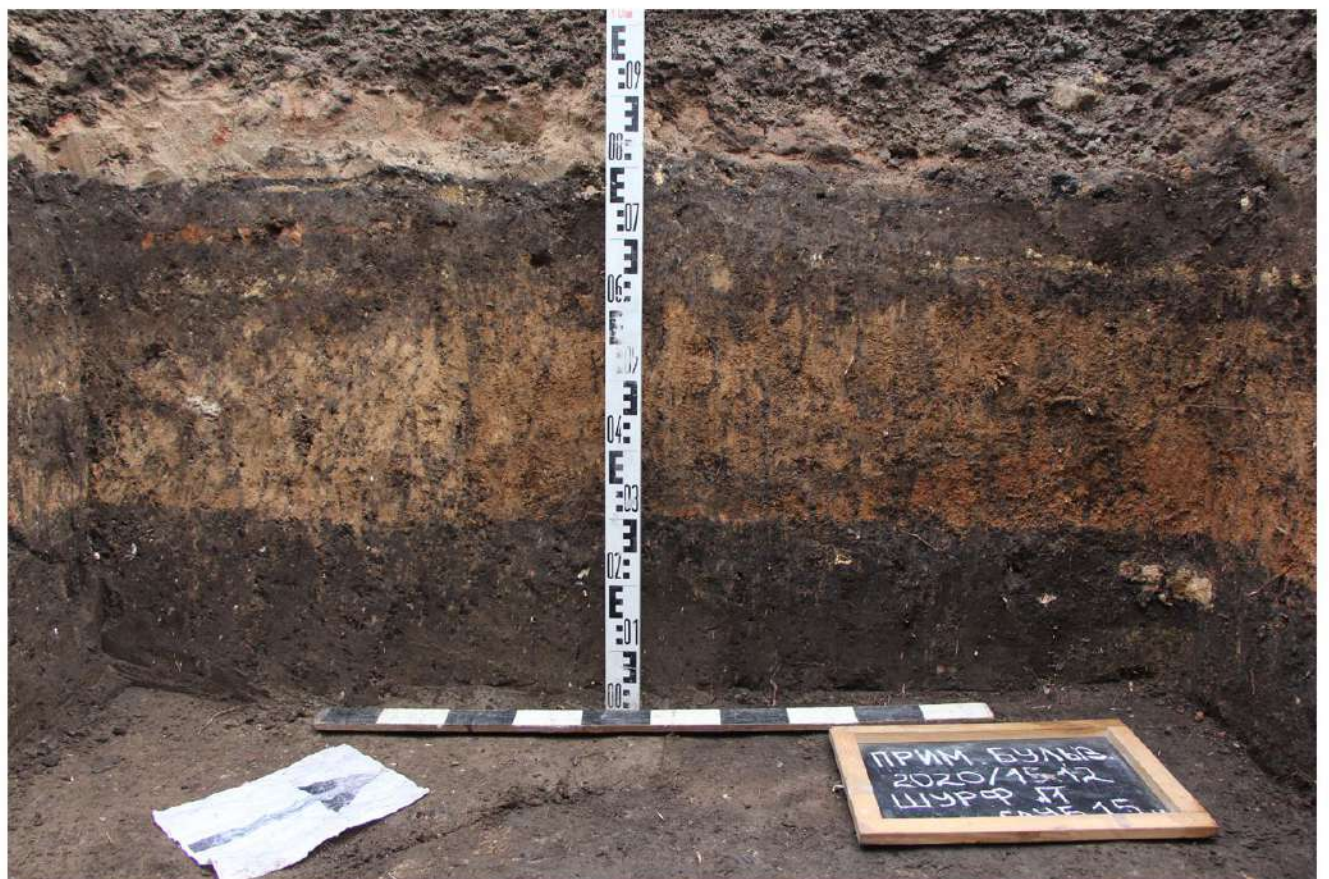

Рис. III. 17

2

Шурф № 1. П.Б.-20

1

2

Рис. III.18

Шурф № 1. П.Б.-20

1

2

Рис. III.19

Шурф № 1. П.Б.-20

1

Рис. III.20

2

Шурф № 1. П.Б.-20

1

Рис. III.21

2

Шурф № 1. П.Б.-20

1

Рис. III.22

2

Шурф № 1. П.Б.-20

1

2

Рис. III.23

Шурф № 1. П.Б.-20

Рис. III.24

Додаток IV. Креслення розкопу та шурфа

Приморський бульвар - 2020
Розкоп 1

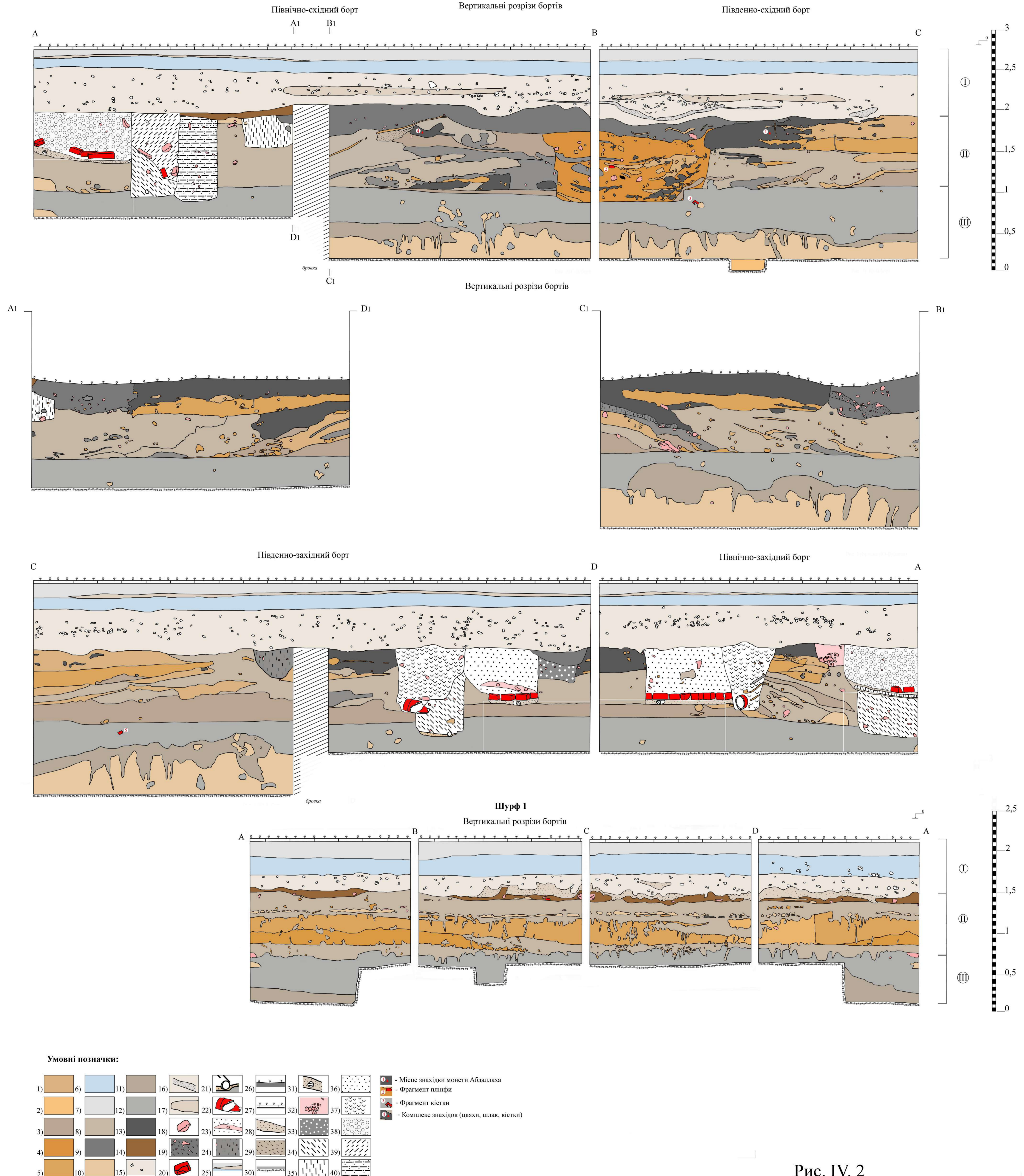

Рис. IV. 2

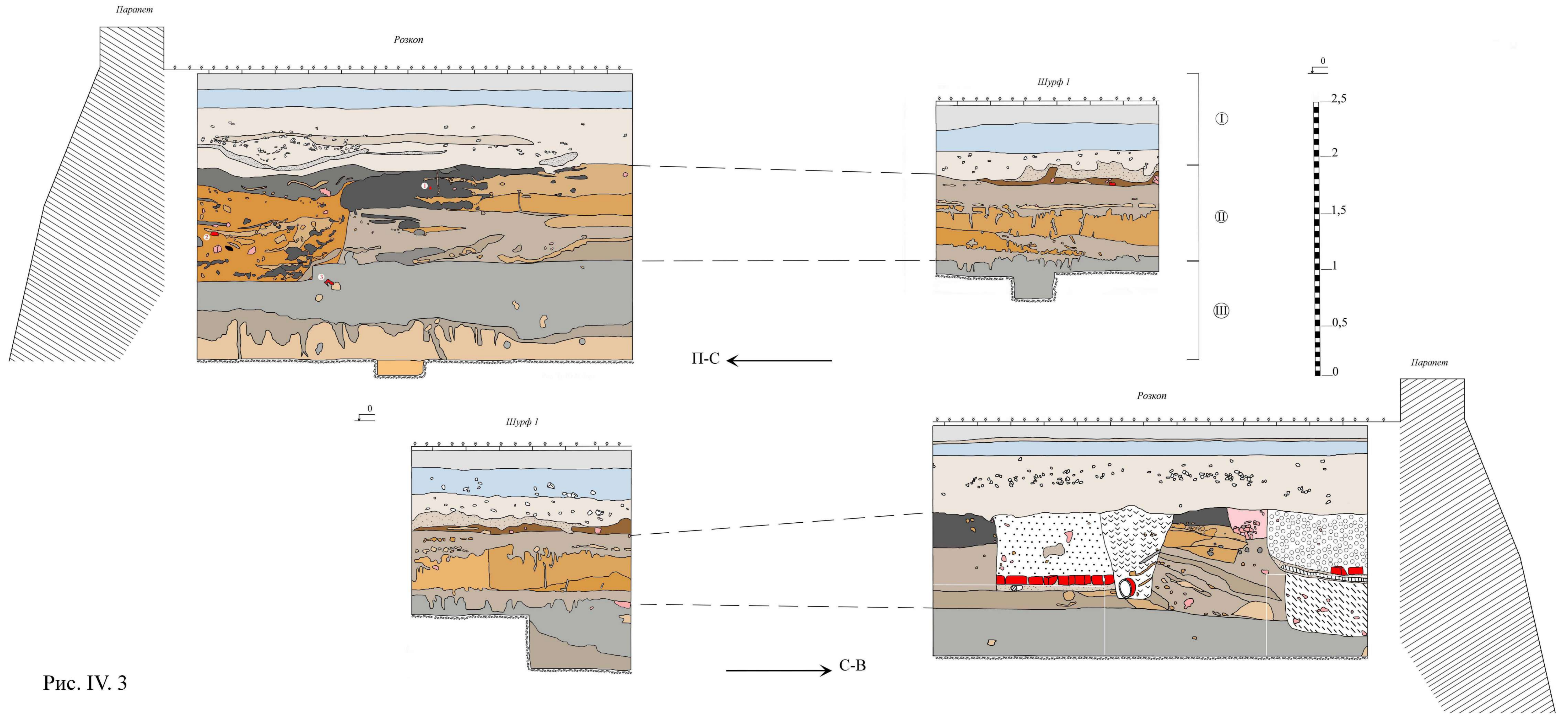
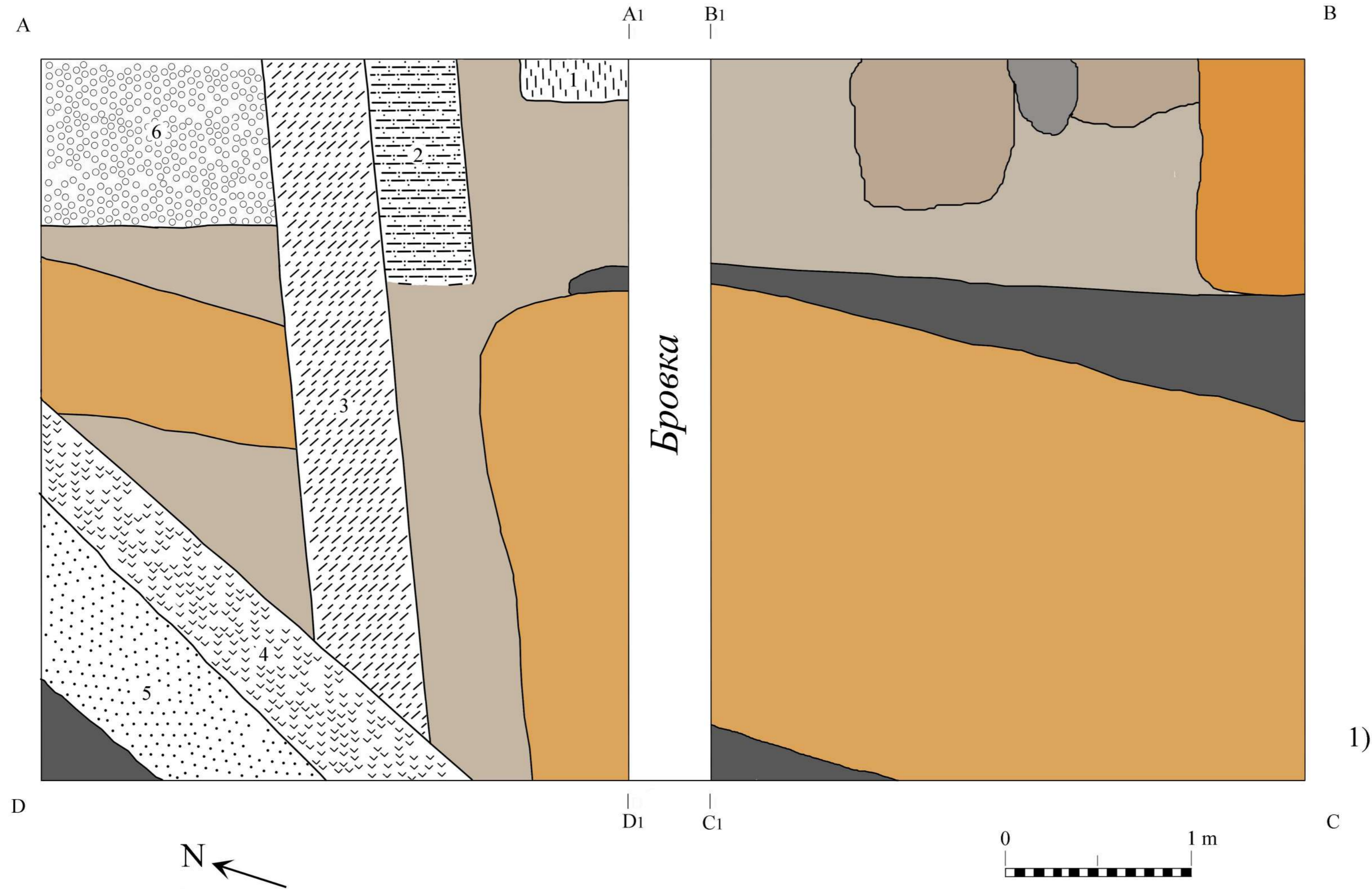

Рис. IV. 3

Приморський бульвар - 2020
Розкоп 1
План по горизонту (-) 1,25 м

Шурф 1
План по горизонту (-) 1,5 м

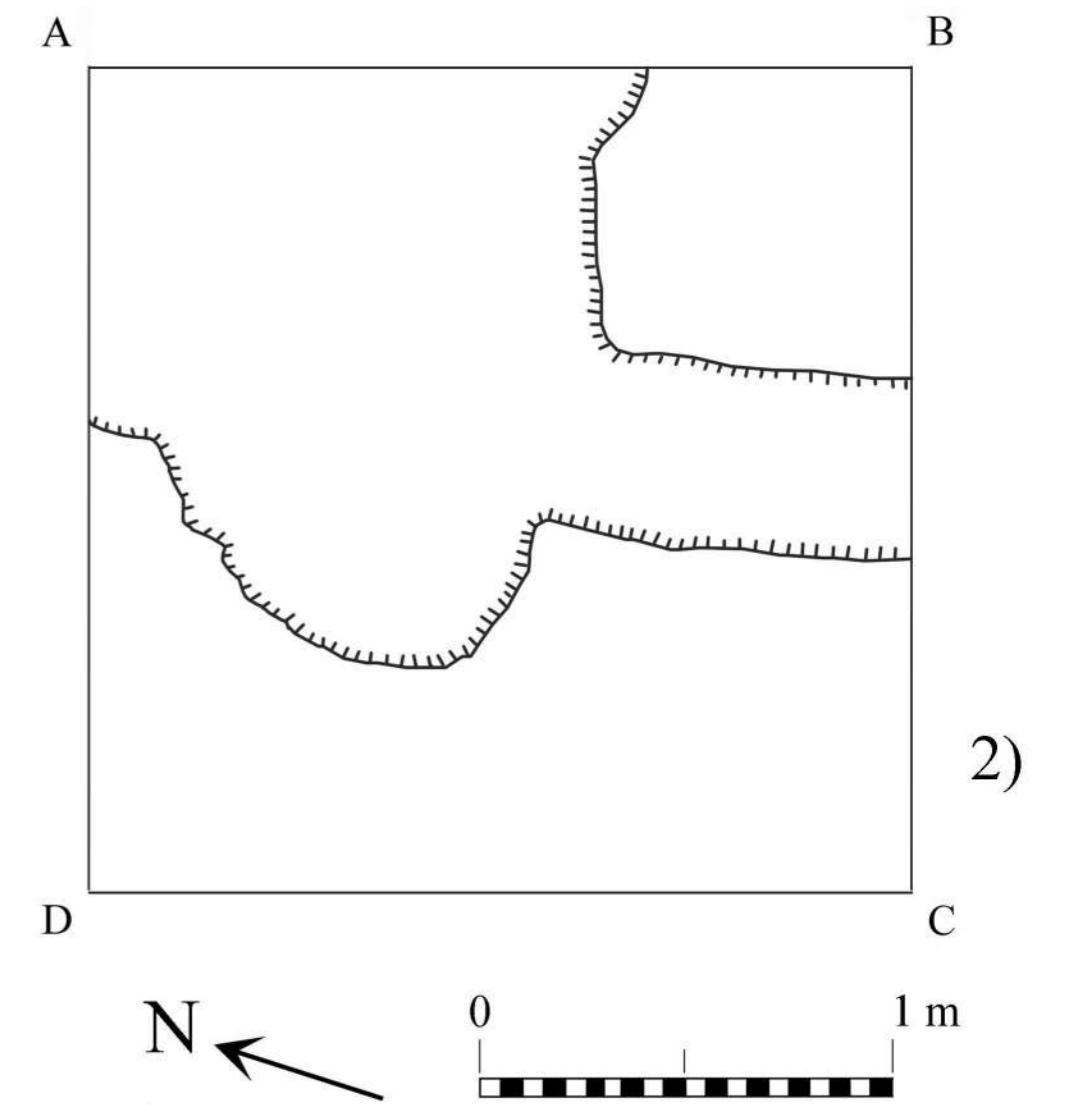

Рис. IV. 4

Умовні позначки до креслень

1. Черноземно-глиняна суміш
2. Материкова глина.
3. Сірий чорноземний шар з включеннями червоної глини.
4. Шар перемішаної червоної глини з чорноземом.
5. Чиста червона глина.
6. Шар щільного бетону з щебенем.
7. Шар цементної підкладки під тротуарну плитку.
8. Шар чорнозему з домішками червоної глини.
9. Шар темного щільного чорнозему з домішками.
10. Передматеріковий шар суглинку.
11. Шар суглинку, перемішаного з чорноземом.
12. Шар похованого степового чорнозему.
13. Темний, чистий чорнозем (трамбований?)
14. Прошарок підсипки бульвару кінця ХІХ – початку ХХ ст.
15. Шар сипучого щебеню, що підстилає бетонну платформу.
16. Пісок з цементом.
17. Прошарок будівельної підсипки.
18. Вапняк місцевий.
19. Чорнозем, змішаний з вапняковим щебенем.
20. Цегла сучасна.
21. Металева труба в прошарку піску.
22. Залишки зливогого колектору.
23. Прошарок будівельного сміття засипки сучасної траншеї.
24. Черноземна яма з домішками вапнякового щебеню.
25. Прошарок будівельної підсипки.
26. Сучасна денна поверхня.
27. Тротуарна плитка.
28. Пісок чистий, річковий.

29. Лінза чорноземно-глиняного складу з домішками вапнякового щебеню.

30. Лінія материка.

31. Сучасний кабель в шарі піску.

32. Скупчення будівельних решток (вапняк, вапняковий розчин).

33. Світлий чорнозем з домішками вапнякового щебеню.

34. Заповнення траншеї під сучасну комунікацію

35. Жовта глина змішана з вапняковим щебенем (яма № 1).

36. Заповнення траншеї під прокладку кабелю (яма № 5).

37. Заповнення траншеї під прокладку зливого колектору (яма № 4).

38. Заповнення траншеї під прокладку кабелю (яма № 6).

39. Заповнення траншеї під прокладку труби (яма № 3).

40. Заповнення траншеї (яма № 2).

Додаток V. Таблиці кераміки

Приморський бульвар - 2020
Розкоп 1. Список 1 (південний квадрат)

Рис. V. 1

Приморський бульвар - 2020
Розкоп 1. Список 1 (південний квадрат)

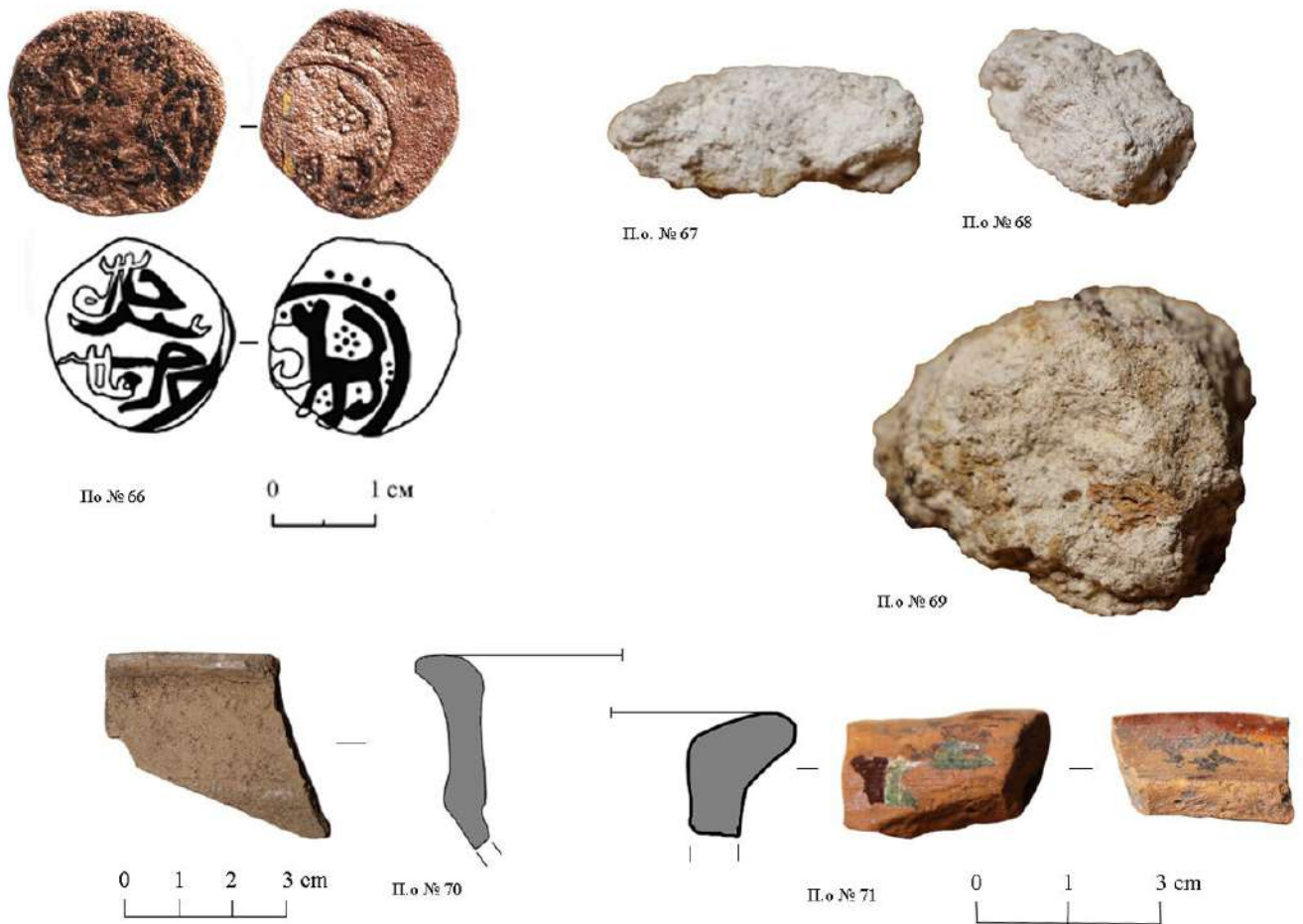

Рис. V. 2

Приморський бульвар - 2020
 Розкоп 1. Список 2 (південний квадрат)

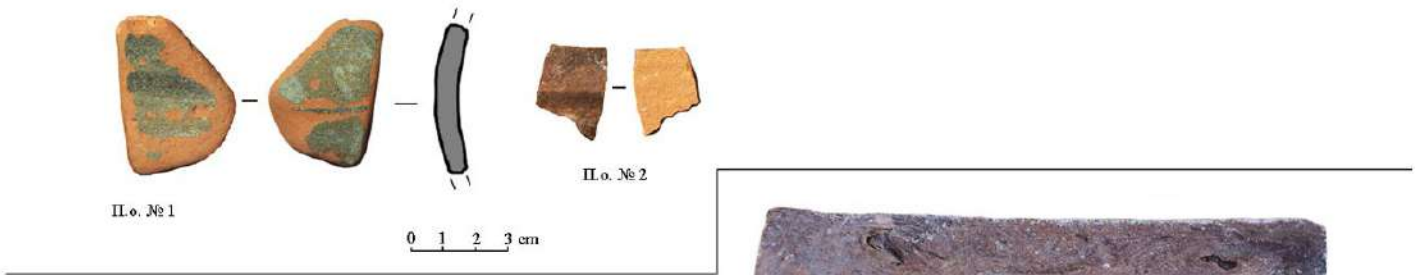
Рис. V. 3

Приморський бульвар - 2020
Розкоп 1. Список 1 (північний квадрат)

Рис. V. 4

Приморський бульвар - 2020
Розкоп 1. Список 4 (північний квадрат)

Приморський бульвар - 2020
розкоп 1. Список 3 (північний квадрат)

Рис. V. 5

Приморський бульвар - 2020
Розкоп 1. Список 1 (північний квадрат)

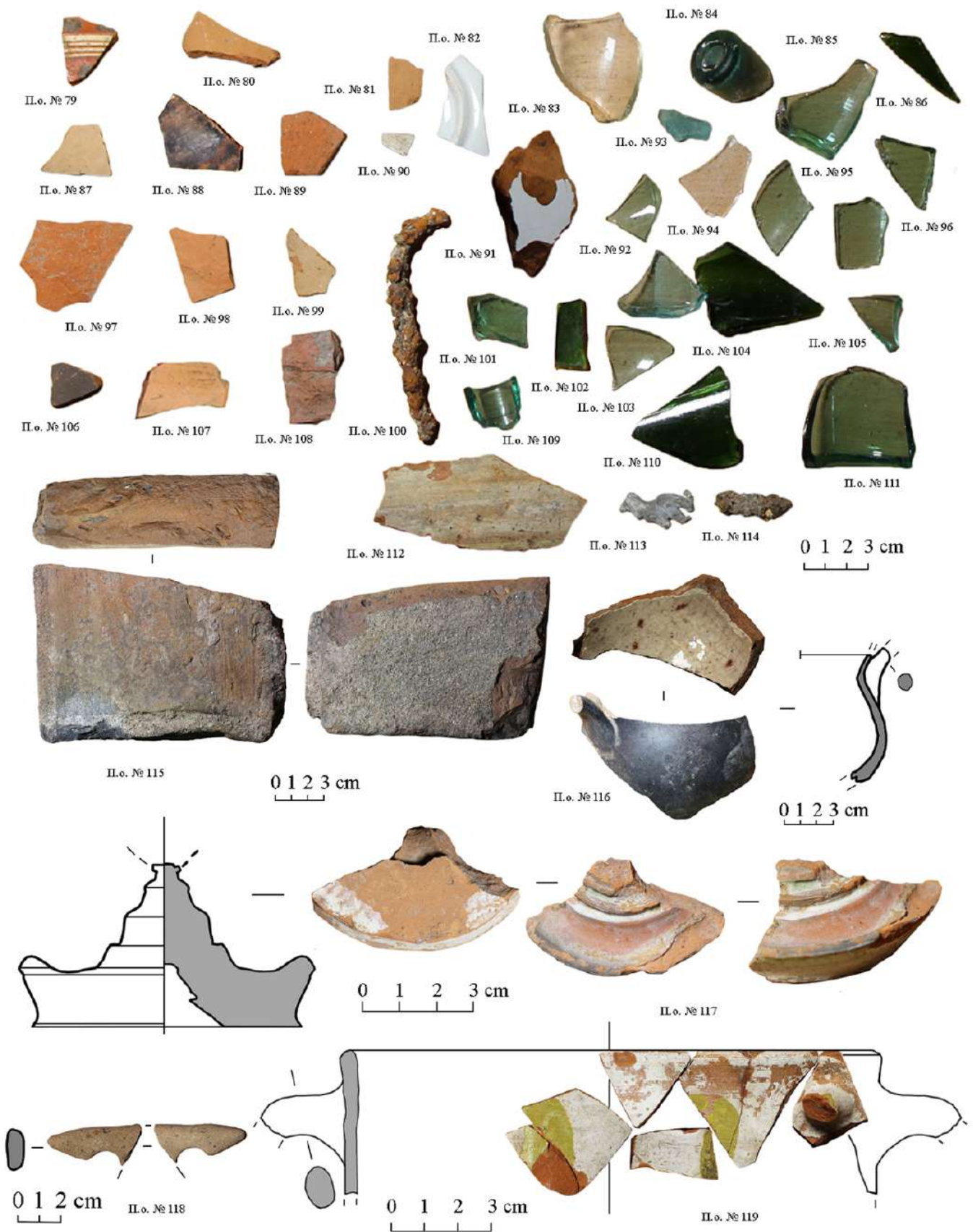

Рис. V. 6

Приморський бульвар - 2020
Шурф № 1. Список 1.

Приморський бульвар - 2020
Шурф № 1. Список 2.

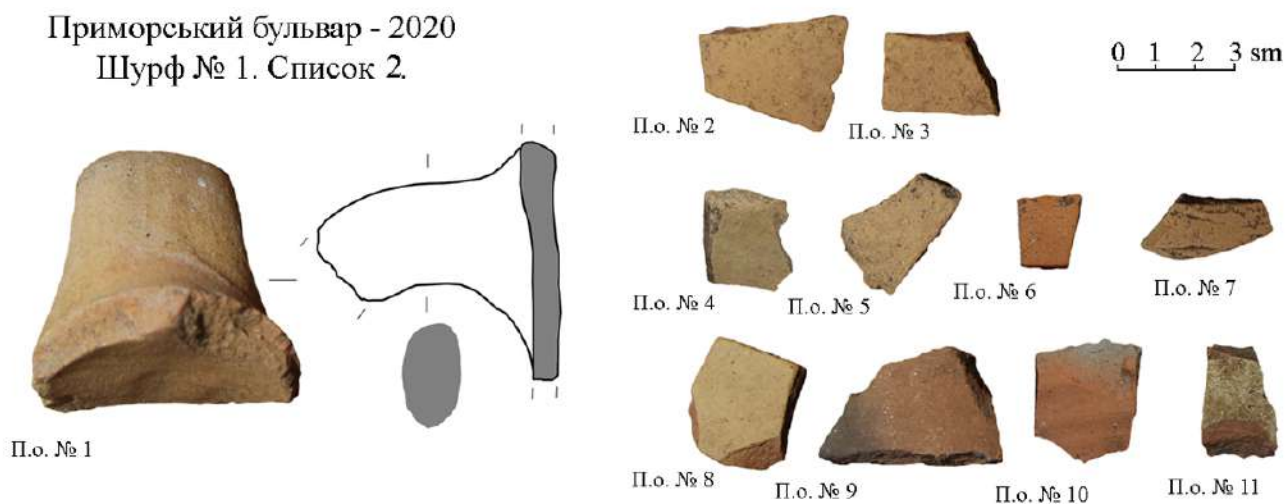

Рис. V. 7

Приморський бульвар - 2020
Шурф № 1. Список 1.

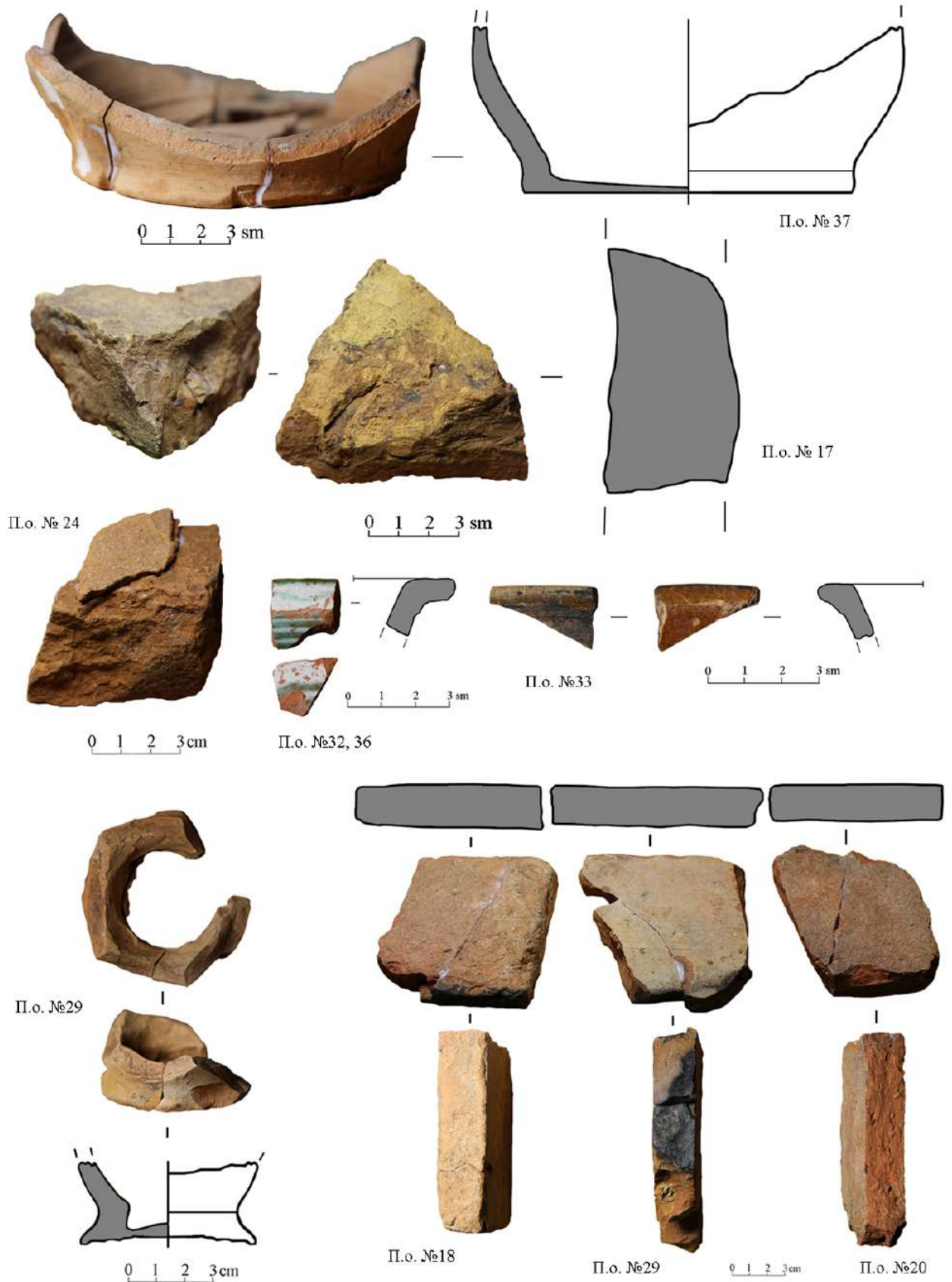

Рис. V. 8

Рис. V. 9

Рис. V. 10

Рис. V.11

Рис. V. 12

Рис. V. 13

Рис. V. 14

Рис. V. 15

Рис. V. 16

Рис. V. 17

Рис. V. 8

Рис. V. 19

Рис. V.20

Рис. V. 21

Рис. V. 22

Рис. V. 23

Додаток VI. Фотографії остеології

П.Б. - 2020. Шурф 1. Глуб. 0,94 м.

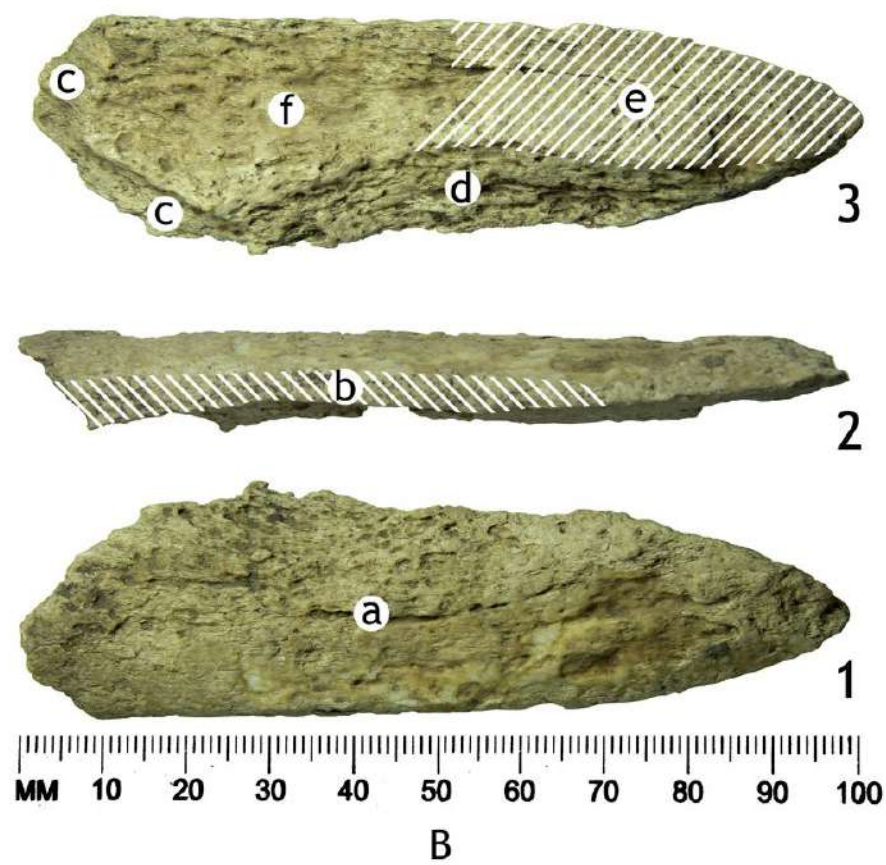
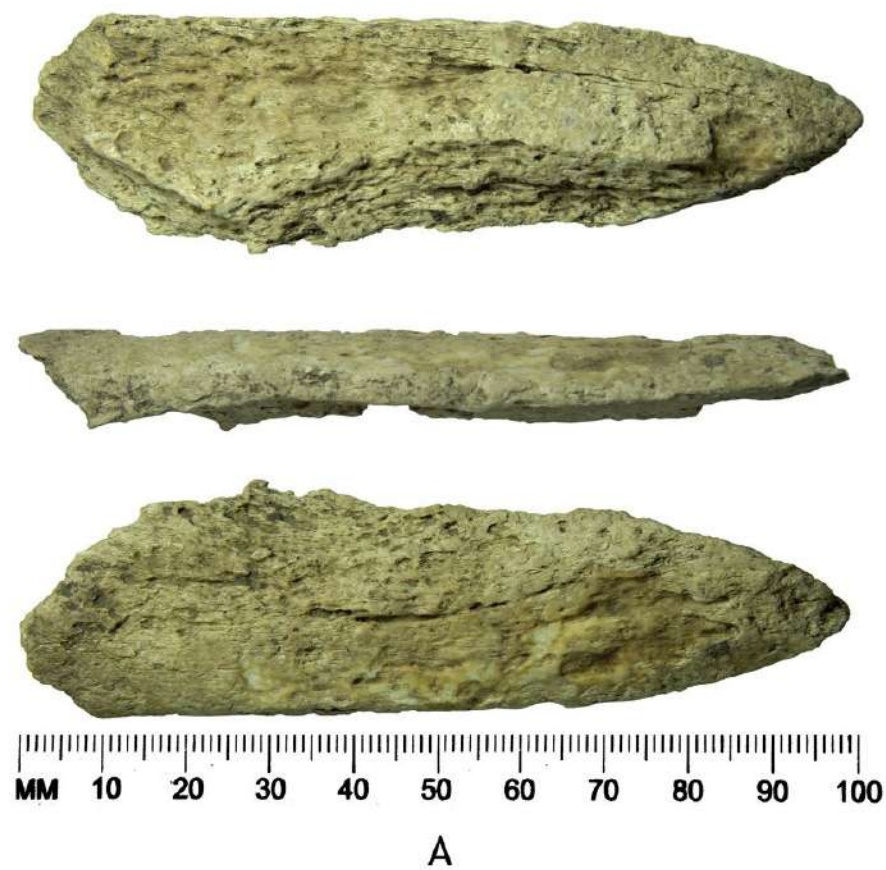

Рис. VI. 1

Перелік польових креслень

1. Розкоп 1. Стратиграфія північно-східного борту.
2. Розкоп 1. Стратиграфія південно-східного борту.
3. Розкоп 1. Стратиграфія північно-західного борту.
4. Розкоп 1. Стратиграфія південно-західного борту.
5. Розкоп 1. Стратиграфія північного боку бровки.
6. Розкоп 1. Стратиграфія південного боку бровки.
7. Шурф 1. Стратиграфія північно-східного борту.
8. Стратиграфія південно-східного борту.
9. Стратиграфія північно-західного борту.
10. Стратиграфія південно-західного борту.
11. План розкопу 1 та план шурфу 1.

Перелік ілюстрацій та фото

Додаток I

Рис. 1 Схема Приморського бульвару з варіантами локалізації Хаджибейського замку.

Рис. 2 План I. Дерібаса «Штурм Гаджибейского замка» 1789 р. (фрагмент)

Рис. 3 План I. Дерібаса «Штурм Гаджибейского замка» 1789 р. (фрагмент)

Рис. 4. Зображення Хаджибейського замку на плані Г. Чернишова. 1789 р.

Рис. 5. Креслення Хаджибейського замку, вперше опубліковане Мурзакевичем.

Рис. 6. Схема Хаджибею та руїн замку авторства Ф. Деволана. 1793 р.

Рис. 7. План Хаджибейського замку Фрейганга. 1789 р. (розрізи).

Рис. 8. План Хаджибейського замку Фрейганга. 1789 р. (план)

Рис. 9. План бастионної фортеці Хаджибей авторства Деволана. 1793 р.

Додаток II

Рис. 1 Схема георадарної аномалії на Приморському бульварі навпроти буд. № 5

Рис. 2 Варіант прив'язки Хаджибейського замку до схеми георадарної аномалії.

Додаток III

Рис. 1 Розкоп 1. Загальний вигляд (1-3), бруківка та цегла в верхньому шарі (4).

Рис. 2 Розкоп 1. Загальний вигляд після зняття бетону та проходження першого штика.

Рис. 3 Розкоп 1. Труба у півн. секторі розкопу

Рис. 4 Розкоп 1. Північний сектор розкопу. Сучасні комунікації.

Рис. 5 Розкоп 1. Північний сектор: сучасна комунікація (1) та південний сектор (2): зачистка по глиб 2,35 м

Рис. 6 Розкоп 1. Південний сектор розкопу після зачистки материкової глини (1) та борт В-С.

Рис. 7 Розкоп 1. Стратиграфія бортів північного сектору.

Рис. 8 Розкоп 1. Стратиграфія південного фасаду бровки.

Рис. 9 Розкоп 1. Стратиграфія борту С-В (2) з монетою Абдуллаха (1)

Рис. 10 Розкоп 1. Південно-зах. борт південного сектору (1) та північний сектор після зачистки по глибині 2,2 м.

Рис. 11 Розкоп 1. Зачистка північного сектору.

Рис. 12 Розкоп 1. Зачистка північного сектору (1) та загальний вигляд розкопу (2).

Рис. 13 Розкоп 1. Борт північного сектору (1) та північного фасаду бровки (2).

Рис. 14 Розкоп 1. Стратиграфія північного фасаду бровки (1) та загальний вигляд розкопу (2).

Рис. 15 Розкоп 1. Стратиграфія борту А-Д (1) та Д-С (2).

Рис. 16 Шурф 1. Початок робіт. Загальний вигляд.

Рис. 17 Шурф 1. Борт А-Д.

Рис. 18 Шурф 1. Борт В-С.

Рис. 19 Шурф 1. Борт В-С.

Рис. 20 Шурф 1. Борт Д-С.

Рис. 21 Шурф 1. Борт А-В.

Рис. 22 Шурф 1. Зачистка по глиб. 1,5 м.

Рис. 23 Шурф 1. Стратиграфія на розі бортів А- Д, А-В.

Рис. 24 Шурф 1. Зачистка по глиб. 1,5 з вибраною траншеєю.

Додаток IV

Рис. 1 Розташування розкопу 1 та шурфу 1 на геоподоснові приморського бульвару.

Рис. 2 Креслення загальної стратиграфії бортів розкопу 1 та шурфу 1.

Рис. 3 Поєднана стратиграфія розкопу 1 та шурфу 1 по лінії від урвища до напільного боку.

Рис. 4 Плани розкопу 1 (1) та шурфу 1 (2).

Додаток V

Рис. 1 Розкоп 1. Кераміка списку 1. Південний кв.

Рис. 2 Розкоп 1. Кераміка та монети списку 1. Південний кв.

Рис. 3 Розкоп 1. Кераміка списку 2. Південний кв.

Рис. 4 Розкоп 1. Кераміка списку 2. Північний кв.

Рис. 5 Розкоп 1. Кераміка списку 1, 2. Північний кв.

Рис. 6 Розкоп 1. Кераміка списку 1. Південний кв.

Рис. 7 Шурф 1. Кераміка списку 1,2.

Рис. 8 Шурф 1. Кераміка списку 1.

Рис. 9 Шурф 1. Монети з приватних колекцій, знайдені на Приморському бульварі.

Рис. 10 Монета хана Абдуллаха з розкопу 1 (аверс).

Рис. 11. Монета хана Абдуллаха з розкопу 1 (реверс).

Рис. 12 Наконечник з досліджень А. Ізотова біля Бельведеру Воронцовського палацу

Рис. 13 Розкоп 1. Свинцева торгівельна пломба царських часів (аверс).

Рис. 14 Розкоп 1. Свинцева торгівельна пломба царських часів (реверс).

Рис. 15 Шурф 1. Плінфа. Розріз.

Рис. 16 Розкоп 1. Плінфа. Розріз.

Рис. 17 Розкоп 1. Плінфа. Розріз.

Рис. 18 Розкоп 1. Плінфа. Розріз.

Рис. 19 Розкоп 1. Плінфа. Розріз.

Рис. 20 Розкоп 1. Плінфа. Розріз.

Рис. 21 Розкоп 1. Плінфа. Розріз.

Рис. 22 Розкоп 1. Плінфа. Розріз.

Рис. 23 Розкоп 1. Плінфа. Розріз.

Додаток VI

Рис. 1. Osteологічний зразок з шурфу 1.

Колекційний опис знахідок

№ п.	№ п.о.	опис	стан	кількість
1	43	Фрагмент сосуду 14 ст.	Уламки	1
2	42	Фрагмент сосуду 14 ст.	Уламки	1
3	16	Фрагмент сосуду 14 ст.	Уламки	1
4	37	Фрагмент сосуду 18 ст.	Уламки	1
5	29	Фрагмент сосуду 18 ст.	Уламки	1
6	119	Фрагмент сосуду 18 ст.	Уламки	1
7	117	Фрагмент сосуду 18 ст.	Уламки	1
8	33	Фрагмент сосуду 14 ст.	Уламки	1
9	38	Виріб з кістки	Уламки	1
10	66	Монета 14 ст	Ціла, задовільний	1

Інвентарний опис знахідок

Список 1. Знахідки в південній частині Розкопу 1 (шар «валу»).

№ П.н.	Назва	Кількість	Взято за списком	Взято на інв.	Примітки
1	Фрагмент плінфи	1	1	1	Червоного кольору, товщина 3 см. Турецький період
2	Фрагмент ручки амфори	1	1	1	Нижній прилеп. 6 ст до н.е.
3	Фрагмент черепиці	1	1	1	Червоний колір. Турецький період?
4	Фрагмент стінки	1	1	1	Світло-коричневий колір. Доба середньовіччя/Новий час
5	Фрагмент перепаленого шлаку	1	1	1	Скло або поліва? Доба турецька.
6	Фрагмент перепаленого шлаку	1	1	1	Скло або поліва? Доба турецька.
7	Фрагмент перепаленого шлаку	1	1	1	Скло або поліва? Доба турецька.
8	Фрагмент обробленого вапняка	1	1	1	З залишками вапняного розчину на поверхні. Місцевий вапняк
9	Фрагмент вапнякового розчину	1	1	1	Білий колір. Турецька доба?
10	Фрагмент обробленого вапняка	1	1	1	Місцевий вапняк
11	Фрагмент скла	1	1	1	Від пляшки зеленого кольору. Зі слідами впливу високих температур
12	Фрагмент стінки	1	1	1	Середньовіччя/новий час. Морковний колір
13	Вугілля/деревина	1	1	1	Залишки решток дерев'яної конструкції
14	Вугілля/деревина	1	1	1	Залишки решток дерев'яної конструкції
15	Фрагмент шлаку	1	1	1	Металевий
16	Фрагмент стінки	1	1	1	Середньовіччя/новий час. Морковний колір
17	Фрагмент стінки	1	1	1	Середньовіччя/новий час. Темно-червоний колір
18	Фрагмент стінки полівного сосуда	1	1	1	Миска? Залишки орнаменту геометричного білого кольору. Темно-червоне покриття поліви
19	Фрагмент	1	1	1	Білий колір

	вапнякового розчину				
20	Фрагмент стінки	1	1	1	Середньовіччя/новий час. Морковний колір
21	Фрагмент стінки	1	1	1	Середньовіччя/новий час. Бежевий колір. Залишки концентричного орнаменту
22	Рештка металевої деталі	1	1	1	Цвях? Скоба?
23	Фрагмент шлаку	1	1	1	Металевий
24	Фрагмент стінки	1	1	1	Середньовіччя/новий час. Морковний колір
25	Фрагмент стінки	1	1	1	Середньовіччя/новий час. Морковний колір
26	Фрагмент шлаку	1	1	1	Металевий
27	Фрагмент шлаку	1	1	1	Металевий
28-53	Фрагмент шлаку	1	1	1	Металевий
54-57	Кований цвях	1	1	1	Металевий, квадратний у розрізі
58	Фрагмент шлаку	1	1	1	Металевий
59	Фрагмент шлаку	1	1	1	Металевий
60	Кований цвях	1	1	1	Металевий, квадратний у розрізі
61	Кований цвях	1	1	1	Металевий, квадратний у розрізі
62	Спаяна бухта цвяхів	1	1	1	Металеві. Квадратні у розрізі
63	Спаяна бухта цвяхів	1	1	1	Металеві. Квадратні у розрізі
64	Фрагмент цвяху	1	1	1	Металевий. Кований. Квадратний у розрізі
65	Фрагмент цвяху	1	1	1	Металевий. Кований. Квадратний у розрізі
66	Монета	1	1	1	Мідь. Пул хана Абдуллаха (1360-ті рр.).
67	Фрагмент розчину вапнякового	1	1	1	Білий
68	Фрагмент розчину вапнякового	1	1	1	Білий
69	Фрагмент вапняка з залишками розчину	1	1	1	Будівельний білий вапняковий розчин на поверхні
70	Фрагмент венчіка посуду	1	1	1	Світло-коричневий. Середньовіччя, або турецький час.
71	Фрагмент венчіка посуду	1	1	1	Світло-морковний. Турецький час. 18 ст. Залишки орнаменту полівою по внутрішній поверхні. Миска.

Список 2. Знахідки в південній частині Розкопу 1 (шари від давньої денної поверхні, до материка).

№ п.о.	Назва	Кількість	Взято за списком	Взято на інв.	Примітки
1	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого кольору, середньовіччя або турецький період
2	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого кольору, середньовіччя або турецький період
3	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого кольору, середньовіччя або турецький період
4	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого кольору, середньовіччя або турецький період
5	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого кольору, середньовіччя або турецький період
6	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого кольору, середньовіччя або турецький період
7	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого кольору, середньовіччя або турецький період
8	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Коричнева поліва; ординська доба?
9	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого кольору, середньовіччя або турецький період
10	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого кольору, середньовіччя або турецький період
11	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Темно-коричневого кольору, середньовіччя або турецький період
12	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого кольору, середньовіччя або турецький період
13	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого кольору, середньовіччя або турецький період
14	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Тісто чорного кольору; коричневий ангоб. Середньовіччя або турецький період
15	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого кольору, середньовіччя або турецький період
16	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Тісто морквового кольору; покриття – жовта поліва;

					середньовіччя або турецький період
17	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого коліру, середньовіччя або турецький період
18	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Морковного коліру, середньовіччя або турецький період
19	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого коліру, середньовіччя або турецький період
20	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого коліру, середньовіччя або турецький період
21	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого коліру, середньовіччя або турецький період
22	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого коліру, середньовіччя або турецький період
23	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Чорного коліру, середньовіччя або турецький період
24	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Вкритий полівою коричневого коліру; середньовіччя або турецький період
25	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Вкритий полівою коричневого коліру; середньовіччя або турецький період
26	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого коліру, середньовіччя або турецький період
27	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого коліру, середньовіччя або турецький період
28	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого коліру, середньовіччя або турецький період
29	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого коліру; античний період?
30	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого коліру, середньовіччя або турецький період
31	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Морковного коліру, середньовіччя або турецький період
32	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого коліру, середньовіччя або турецький період
33	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого коліру, середньовіччя або турецький період

34	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого коліру, середньовіччя або турецький період
35	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Світло-коричневого коліру, середньовіччя або турецький період
36	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Чорне тісто; «скіфська лепніна», античний період. 6 ст. до н.е.
37	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Коричневого коліру, середньовіччя або турецький період
38	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Морковного коліру, середньовіччя або турецький період
39	Фрагмент вінчика сосуда	1	1	1	Фаянс (європейський?); біле тісто. Розпис кобальтом, залишки рослинного орнаменту. Кінець 18 ст.
40	Фрагмент шліфованого каменя місцевого походження	1	1	1	Функціональне призначення невідоме. В центрі – отвір.
41	Фрагмент венчика сосуда	1	1	1	Т.зв. «скіфський лепняк» з ногтевим орнаментом по вінчику. 6 ст. до н.е.
42	Фрагмент чаши	1	1	1	Орнамент сграфіто, темно-зелена поліва; ординська доба (14 ст).
43	Фрагмент чаши	1	1	1	Орнамент «бризки марганцю», світло-зелена та світло-жовта поліва; ординська доба (14 ст).
44	Фрагмент ручки амфори	1	1	1	Амфора світло-коричневого коліру; верхній пріле. 6 ст. до н.е.

Список 3. Знахідки в північній частині Розкопу 1 (перевідкладений шар у межах траншей під комунікації).

№ п.о.	Назва	Кількість	Взято записком	Взято на інв.	Примітки
1	Металевий цвях	1	1	1	Кований, квадратний у розрізі. 18 ст.
2	Металевий цвях	1	1	1	Кований, квадратний у розрізі. 18 ст.
3	Фрагмент скла				Від пляшки 1930-х рр.
4	Фрагмент скла				Від пляшки 1930-х рр.
5	Фрагмент скла				Від пляшки 1930-х рр.
6	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Морковний колір. Середньовіччя, або турецька епоха
7	Фрагмент стінки сосуда	1	1	1	Бежевий колір. Середньовіччя, або турецька епоха
8	Фрагмент скла	1	1	1	Сучасна пляшка

9	Кільце від консервної банки	1	1	1	Металева. 1930-ті рр.
10	Фрагмент скла.	1	1	1	Біле за кольором. Від стакану
11	Горловина пляшки	1	1	1	Зелене скло. 1930-ті рр.
12	Фрагмент скла	1	1	1	Посуд. Початок 20 ст?
13	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Морковний колір. Середньовіччя, або турецька епоха
14	Фрагмент плінфи або цегли	1	1	1	Без дати. Зелена формовочна маса із включеннями
15	Цегла	1	1	1	Червона цегла. 1930-ті рр. Зі штампом «ОИМ»
16	Фрагмент скла	1	1	1	Коричневе за кольором. Пляшка. 19 ст.
17	Фрагмент скла	1	1	1	Біла за кольором. Пляшка.
18	Фрагмент скляного горла пляшки	1	1	1	Пивна пляшка. 1930-ті рр.
19	Фрагмент скла	1	1	1	Зелена за кольором. Пляшка. 1930-ті рр.
20	Фрагмент скла	1	1	1	Біло-синя за кольором, з патиною та рослинним орнаментом. Столовий посуд. Межа 19-20 ст.
21	Фрагмент скла	1	1	1	Пивна пляшка. 1930-ті рр.
22	Фрагмент скла	1	1	1	Пивна пляшка. 1930-ті рр.
23	Фрагмент скла	1	1	1	Стакан з гранями. 19 ст.
24	Цвях	1	1	1	Кований цвях. Квадратний в розрізі. 18 ст.
25	Плінфа турецька	1	1	1	Морковний колір. Фрагмент. товщина 3 см. З залишками вапнякового розчину по гранях.
26	Амфораю. Горло.	1	1	1	Бежевий колір. Венчік амфори 6 ст до н.е.
27	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Морковний колір. Вкритий з внутрішнього боку полівою коричневого кольору.
28	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Коричневий колір. Без поліви. Середньовічна або турецька доба
29	Фрагмент донця сосуду	1	1	1	Кухонний посуд. Профільований піддон. Сірого кольору формовочна маса, з домішками. 18 ст.
30	Фрагмент венчика	1	1	1	Профільований венчік. Зелена поліва по зовнішньому боку, жовта – по внутрішньому. Біла глина. Кінець 18 ст?
31	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Світло-коричневий колір. Доба середньовіччя або турецька епоха.
32	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Вкрита коричневою полівою. Доба середньовіччя? 14 ст.

33	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	З домішками кварцу? Середньовіччя
34	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Морковний колір. Доба середньовіччя або турецька епоха.
35	Фрагмент вінчика миски.	1	1	1	Морковний колір. С залишками поліви по внутрішній поверхні. Кінець 18 ст. (або початок 19 ст.)
36	Фрагмент ручки амфори	1	1	1	Ручка амфори бежевого кольору. Овальна у розрізі. 6 ст до н.е.
37	Фрагмент ручки амфори.	1	1	1	Бежевий колір. З верхнім прилепом. 6 ст до н.е.
38	Фрагмент венчика сосуда	1	1	1	Світло-коричневий колір. Кухонний посуд. Турецька доба?
39	Цвях	1	1	1	Кований. Квадратний в розрізі. 18 ст.
40	Цвях	1	1	1	Кований. Квадратний в розрізі. 18 ст.
41	Цвях	1	1	1	Кований. Квадратний в розрізі. 18 ст.
42	Амфора. Ручка	1	1	1	Світло-коричневий колір. Амфорна ручка (нижній прилеп).
43	Фрагмент стінки скляного сосуду	1	1	1	Білий колір. Столовий посуд? Патіна. 18 ст?
44	Цвях	1	1	1	Кований. Квадратний в розрізі. 18 ст.
45	Цвях	1	1	1	Кований. Квадратний в розрізі. 18 ст.
46	Фрагмент донця сосуду	1	1	1	Коричневий колір. Кухонний посуд. Доба турецька?
47	Плінфа турецька	1	1	1	Темно-вишневого коліру. Із залишками вапнякового розчину по торцях. Товщина 3,5 см. 15-18 ст.
48	Скляні уламки	1	1	1	Пляшка пивна 1930-ті рр.
49	Скляні уламки	1	1	1	Пляшка пивна 1930-ті рр.
50	Фрагмент верхньої частини стакану	1	1	1	Білий колір. Стакан з гранями.
51	Верхня частина пляшки.	1	1	1	Пивна пляшка. 1930-ті рр.
52	Фрагмент венчика сосуду	1	1	1	Колір морковний. Доба середньовіччя або турецька.
53	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Колір морковний. Доба середньовіччя або турецька.
54	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Колір світло-коричневий. Доба середньовіччя або турецька.
55	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Колір світло-коричневий. Доба середньовіччя або турецька.
56	Фрагмент венчика сосуду	1	1	1	Тісто морковного коліру. Покриття – темна глазур. 19 ст. -

					початок 20 ст.
57	Венчік пляшки	1	1	1	Біла пляшка. 1930-ті рр.
58	Венчік пляшки	1	1	1	Зелена пивна пляшка. 1930-ті рр.
59	Венчік пляшки	1	1	1	Зелена пивна пляшка. 1930-ті рр.
60	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Внутрішня поверхня покрита полівою коричневого коліру. Доба середньовічна або турецька
61	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Без поліви. Колір світло-коричневий, включення кварцу. Доба середньовічна або турецька
62	Амфора	1	1	1	Амфорна ручка. Нижній прилеп. 6 ст. до н.е.
63	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Колір світло-коричневий. Без покриття. Середньовічна, або турецька доба.
64	Горло пляшки	1	1	1	Пивна пляшка. 1930-ті рр.
65	Горло пляшки	1	1	1	Пивна пляшка. 1930-ті рр.
66	Стінка сосуду	1	1	1	Скло від пивної пляшки 1930-х рр.
67	Фрагмент горла пляшки	1	1	1	Скляна пляшка пивна 1930-х рр.
68	Фрагмент сосуду	1	1	1	Сіроглиняний посуд. Середньовіччя або турецька епоха. Кухонний.
69	Фрагмент стінки	1	1	1	Морковний колір. Сосуд античного походження?
70	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Світло-коричневий колір. Без покриття. Кухонний посуд. Доба середньовіччя або турецька.
71	Амфора	1	1	1	Фрагмент ручки амфори овальної у розрізі. 6 ст до н.е.
72	Фрагмент стінки скляної пляшки	1	1	1	Пивна пляшка 1930-х рр.
73	Фрагмент скляного сосуду	1	1	1	Білий колір. З патиною. Профільований. 19 ст?
74	Фрагмент скляного сосуду	1	1	1	Профільоване донце сосуду білого кольору. 19 ст?
75	Цвях	1	1	1	Кованний. Квадратний в розрізі.
76	Фрагмент сосуду	1	1	1	Сіроглиняний. Можливо, античного походження. Кухонний посуд.
77	Фрагмент сосуду	1	1	1	Світло-коричневий. Стінка товста. Доба середньовіччя?
78	Фрагмент стінку сосуду	1	1	1	Зовнішня поверхня вкрита полівою темно-коричневого коліру з чорними концентричними кругами. Середньовіччя або турецька доба.
79	Фрагмент стінки сосуду.	1	1	1	Відкритий посуд (миска) з коричневою полівою на внутрішній поверхні з білими

					концентричними кругами.
80	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Світло-коричневий колір. Доба середньовіччя або турецька епоха.
81	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Світло-коричневий колір. Доба середньовіччя або турецька епоха.
82	Фрагмент тарілки	1	1	1	Фарфор. Донце. 20 ст.
83	Фрагмент стінки скляної пляшки	1	1	1	1930-ті рр.
84	Фрагмент горла скляної пляшки	1	1	1	1930-ті рр.
85	Фрагмент стінки скляної пляшки	1	1	1	1930-ті рр.
86	Фрагмент стінки скляної пляшки	1	1	1	1930-ті рр.
87	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Тісто світло-коричневого кольору. Турецька доба? Кухонний посуд.
88	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Тісто світло-коричневого кольору. Покритий ззовні чорним напилком. Турецька доба? Кухонний посуд.
89	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Тісто морквового кольору. Без покриття. Турецька доба? Кухонний посуд.
90	Фрагмент скляної стінки	1	1	1	Біле скло. 20 ст.
91	Фрагмент кафельної плитки	1	1	1	Кафель. 19-20 ст.
92-96	Фрагмент стінки скляної пляшки	1	1	1	1930-ті рр.
97	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Морковний колір. Без покриття. Турецька доба?
98	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Морковний колір. Без покриття. Турецька доба?
99	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Морковний колір. Покриття ангобом у кольорі глини. Турецька доба?
100	Цвях	1	1	1	Металевий, кований. Квадратний в розрізі. 18 ст.
101-105	Фрагмент стінки скляної пляшки	1	1	1	1930-ті рр.
106	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Тісто морквового кольору. Покритий темно-коричневим ангобом? Турецька доба.
107	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Тісто світло-коричневого кольору. Турецька доба.
108	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Тісто світло-червоного кольору. Турецька доба.
109-	Фрагмент стінки	1	1	1	1930-ті рр.

111	скляної пляшки				
112	Фрагмент черепиці	1	1	1	Тісто червоного кольору. Зовнішня поверхня покрита ангобом.
113	Свинцева деталь	1	1	1	Фрагмент застиглого свинцю?
114	Фрагмент цвяху	1	1	1	Кований. Квадратний у розрізі. 18 ст.
115	Фрагмент плінфи	1	1	1	Темно-червона глина. С залишками будівельного, вапняного розчину по торцях (с домішками шамоту). Товщина 3,5 см. 15-18 ст.
116	Фрагмент посуду	1	1	1	Глина червона. Внутрішнє покриття – поліва біла. Ззовні – чорна краска. Залишки ручки з прилепом (кругла у розрізі).
117	Фрагмент кришки	1	1	1	Профілірована кришка ? посуду. Червона глина. Зовнішня поверхня ангобована червоним, білим та зеленим кольорами. Турецька доба, 18 ст.
118	Фрагмент кам'яної деталі	1	1	1	Шліфована деталь, вироблена с місцевого вапняку, невизначеного призначення.
119	Розвал посуду	7	1	1	Верхня частина тонкостінного посуду. Тісто червоне. Ззовні – білий ангоб поверх якого нанесено плями салатого кольору. Під вінчиком – ручка з верхнім прилепом (кругла у розрізі). 18 ст.

Список 4. Знахідки в північній частині Розкопу 1 (шар похованого степового чорнозему).

№ п.о.	Назва	Кількість	Взято записком	Взято на інв.	Примітки
1	Фрагмент стінки посуду	1	1	1	Морковний колір. Залишки темно-зеленої поліви на обох сторонах. Окатаний (перебував у воді). Турецький період.
2	Фрагмент стінки посуду	1	1	1	Світло-коричневий колір. Доба середньовіччя або турецька епоха.

Список 1.Знахідки в шарі «валу».

№ П.о.	Назва	Кількість	Взято за списком	Взято на інв.	Примітки
1	Фрагмент плінфи	1	1	1	Червоний колір. Сліди впливу вогню. Товщина 2,2 см.
2	Фрагмент плінфи	1	1	1	Червоний колір. Сліди впливу вогню. Товщина 2,2 см.
3	Фрагмент плінфи	1	1	1	Червоний колір. Товщина 3,2 см.
4	Фрагмент плінфи	1	1	1	Червоний колір. Сліди впливу вогню. Товщина 2,2 см.
5	Фрагмент плінфи	1	1	1	Червоний колір. Товщина 3 см.
6	Фрагмент плінфи	1	1	1	Темко-коричневий колір. Товщина 3,2 см.
7	Фрагмент плінфи	1	1	1	Коричневий колір. Товщина 3,5 см.
8	Фрагмент плінфи	1	1	1	Червоний колір.
9	Фрагмент плінфи	1	1	1	Червоний колір. Товщина 3,5 см.
10	Фрагмент плінфи	1	1	1	Червоний колір. Сліди використання розчину вапнякового
11	Фрагмент плінфи	1	1	1	Червоний колір. Сліди впливу вогню
12	Фрагмент плінфи	1	1	1	Коричневий колір. Сліди впливу вогню
13	Фрагмент плінфи	1	1	1	Коричневий колір. Домішки вапняку
14	Фрагмент плінфи	1	1	1	Коричневий колір.
15	Фрагмент плінфи	1	1	1	Коричневий колір. Сліди вапнякового розчину
16	Фрагмент плінфи	1	1	1	Коричневий колір. Сліди вапнякового розчину
17	Фрагмент плінфи	1	1	1	Олівковий колір. Перепалений фрагмент, дуже твердий
18	Фрагмент плінфи	1	1	1	Темно-червоний колір.
19	Фрагмент плінфи	1	1	1	Коричневий колір. Сліди вапнякового розчину на поверхні
20	Фрагмент плінфи	1	1	1	Коричневий колір. Сліди впливу вогню
21	Фрагмент плінфи	1	1	1	Світло-коричневий колір.
22	Фрагмент плінфи	1	1	1	Коричневий колір.
23	Фрагмент плінфи	1	1	1	Коричневий колір. Сліди вапнякового розчину на поверхні
24	Фрагмент плінфи	1	1	1	Червоний колір. Сліди вапнякового розчину
25	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Внутрішня поверхня вкрита слабким ангобованим розчином
26	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Внутрішня поверхня вкрита полівою. Середньовіччя, або турецька епоха

27	Фрагмент сосуду	1	1	1	Стінка коричневого кольору. Середньовіччя, або турецька епоха
28	Фрагмент сосуду	1	1	1	Стінка коричневого кольору. Середньовіччя, або турецька епоха
29	Фрагмент сосуду	1	1	1	Донце червоноглиняного сосуду. Середньовіччя, або турецька епоха
30	Фрагмент сосуду	1	1	1	Стінка коричневого кольору. Середньовіччя, або турецька епоха
31	Фрагмент сосуду	1	1	1	Фрагмент напівкруглої стінки. Зовні поверхня оброблена світло-сірим ангобованим розчином
32	Фрагмент вінчика сосуду	1	1	1	Миска. Внутрішня сторона покрита слабкою полівою від темно-зеленого – до світло-зеленого кольору. Див. № п.о. 36 (той же самий посуд)
33	Фрагмент вінчика сосуду	1	1	1	Миска. Внутрішня сторона покрита коричневою полівою. Золота Орда, 14 ст.
34	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Червоний колір. Датування не визначене, від середньовіччя до турецького часу.
35	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Червоний колір тіста. Зовнішня поверхня покрита білим та червоним ангобом у вигляді концентрований ліній. Датування не визначене, від середньовіччя до турецького часу.
36	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Миска. Внутрішня сторона покрита слабкою полівою від темно-зеленого – до світло-зеленого кольору. Див. № п.о. 32 (той же самий посуд)
37	Розвал сосуду (з донцем та стінками)	25	1	1	Тісто світло-коричневого кольору. Зовнішня сторона покрита білим ангобом, поверх якої є плями темно-зеленої поліви. Кінець 18 ст.

Список 2. Знахідки в нашаруваннях від давньої денної поверхні, до материка

№ п.о.	Назва	Кількість	Взято за списком	Взято на інв.	Примітки
1	Амфора	1	1	1	Верхній прилеп та частина ручки світло-глиняної амфори. Кін. 6 ст. до н.е.

2	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Світло-коричневий колір. З включенням кварцу. Доба середньовіччя або турецька епоха.
3	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Світло-коричневий колір. З включенням кварцу. Доба середньовіччя або турецька епоха.
4	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Амфора? Часткова фосилізація поверхні. Коричневий колір.
5	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Світло-коричневий колір. Доба середньовіччя або турецька епоха.
6	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Морковний колір. Доба середньовіччя або турецька епоха.
7	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Коричневий колір. Доба середньовіччя або турецька епоха.
8	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Темно-червоний колір. Поверхня вкрита світлим ангобом. Доба середньовіччя або турецька епоха.
9	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Темно-червоний колір. Доба середньовіччя або турецька епоха.
10	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Червоний колір. Доба середньовіччя або турецька епоха.
11	Фрагмент стінки сосуду	1	1	1	Темно-червоний колір. Зовнішня поверхня покрита олівкового кольору ангобом. Доба середньовіччя або турецька епоха.